

13 N 1

॥ श्रीमद्गीताभाष्यं ॥ श्री ॥

1/5

Srimadgita bhashyam.

2061

गीता

॥१५॥

॥ श्रीबादरायणकृष्णाय नमः ॥ श्रीमहानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यगुरुभ्यो
नमोनमः ॥ देवं नारायणं नत्वा सर्वदोषविवर्जितं ॥ परिपूर्णं गुणं श्रुत्वा
नृगीतार्थं वक्ष्यामि लेशतः ॥ १ ॥ नष्टधर्मज्ञानलोककृपाकुम्भिर्ब्रह्मि
द्रं द्रादिभिरर्थतो ज्ञानप्रदर्शनाय भगवान् व्यासोऽवततार ॥ ते त
श्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनाद्देहार्थाज्ञानाच्च संसारे
क्लिश्यमानानां वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां च धर्मज्ञानद्वारा
माक्षोभवेदितिकृपाकुम्भः सर्ववेदार्थोपबृंहिता तदनु रक्तकेवलेश्व
रताज्ञानदृष्टार्थयुक्तो च सर्वप्राणीनां भवगाघानवगायकृपां के
वलभगवत्स्वरूपपरो परोक्षार्थमहामारुतसंहितामचीकृपतः ॥
तत्तुथोचोक्तं ॥ लोके शाः ब्रह्मरुद्राद्याः संसारे कुशिनं जनं ॥ वेदार्थज्ञे ॥ श्रीराम

॥१५॥

मधीकारवर्जितं च स्त्रियादिकं ॥ आवेक्ष्य प्रार्थयामासुः देवेशं पु
रुषोत्तमं ॥ ततः प्रसन्नो मगवान् व्यासो मत्वा च तेन च ॥ अन्याव
तारस्तु पेश्वे वेदानुक्तार्थं प्रवितं ॥ केवलं नात्मबोधेन दृष्टं वेदार्थं
संयुतं ॥ वेदादपि परं च क्रेपे च मंत्रे वेदमुत्तमं ॥ भारतं पंचरात्रं च मू
लरामायणं तथा ॥ पुराणं भागवतं चैतिसंमिन्नः शास्त्रपुंगवः
इति नारायणस्य हारकले ॥ ब्रह्मापि तन्नाजानाति ईषसर्वोपि जा
नते ॥ बह्वर्थं मृषयस्तु भारतं प्रवेदं तिहीत्यपनारदीये ॥ ब्रह्माद्यैः
प्रार्थितो विष्णुर्भरितं सचकार ह ॥ यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः
सर्वजंतुस्मिरिति नारदीये ॥ भारते चापि कृतवान् पंचवेदमुत्त
मं ॥ दशान्वरार्थाः सर्वत्र केवलं विष्णुबोधके ॥ परोक्षार्थं तु सर्वत्र

मं

गीता.

भाष्य ॥

२

॥ २॥

दादप्युत्तमंतुयदितिस्कांदे ॥ यदि विद्याच्चतुर्वेदान्सांगोपनिषदान्द्वि
जः ॥ न चेत्पुराणं संविद्यानैव सस्याद्विचक्षणः ॥ इतिहासपुराणाभ्यां
वेदं समुपबृंहयेत् ॥ विमेल्यल्पश्रुताद्देहामामयं प्रचलिष्यति ॥ म-
न्वादिकेचिद्भवते ह्यास्तिकादितथापरे ॥ तथोपरिचराद्येभ्यो
तं परिब्रूते ॥ महत्वाद्भारवत्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥ निरुक्त
मस्य यो वेदसर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ यदिहोस्तितदन्यत्रयन्महासि
नतत्कचित् ॥ विराटोद्योगसारबाष्पनित्यादितद्वाक्यपर्यलोच
नया ऋषिसंप्रदायात् ॥ को ह्यन्यः पुंडरीकाक्षान्महाभारतक
द्रवेदित्यादिपुराणग्रंथान्तरगतवान्मन्यथानुपपत्त्या नारदाध्य
यनादिलिंगैश्चावसीयते ॥ कथमन्यथाभारतनिरुक्तिज्ञानमात्रे

॥ श्रीराम ॥

॥ २॥

गीता

॥४५

हा

प्राप्य

२

पेक्ष्यशोकः॥ न तावज्जीवनाशं नित्यत्वादित्याह। न ते वेति। नापि दे
हनाशमित्याह॥ देहि न इति॥ यथा कौमारादिदेहज्ज्ञानेन जरादि
प्राप्तावशोकः। एवमजीर्णादिदेहहानेन देहांतरप्राप्तावपि। तथा
पितृदर्शनादिभोगादिनाशोक इति चेन्नेत्याह॥ मात्रास्पर्शा इति
मीयंत इति मात्राः विषयाः। तेषां स्पर्शाः संबंधाः। त एव शीतो
ष्णस्त्वदुःखदाः। देहशीतोष्णादिसंबंधाद्विशोकोष्णाद्यनु
भवः आत्मनः। ततश्च स्वरूपे। न ह्यात्मनः स्वतो दुःखादिसंभव
ति। कुतः आगमापायित्वात्॥ यद्य्वात्मनः स्वतः स्युः सुप्तावपि
स्युः। अतो यतो मात्रास्पर्शाः जागृदादावेव ते संति नान्यदेति त
दन्वयमिति रेका तन्निमित्ता एव नात्मनः स्वतः स्युः॥ अत्मनश्च

॥ श्रीराम ॥

॥४५

यी॥ अप्रयोजकत्वात्॥ मास्तु धर्मो निरूप्यत्वादिति चेन्न॥ सर्वोपि म
तस्य प्रमाणं विना निषेधे मशक्यत्वात्॥ न च सिद्धिर प्रमाणकः
स्येति चेन्न॥ सर्वोपि मतं रेव प्रमाणत्वात्॥ अन्यथा सर्ववाचिक
व्यवहारा सिद्धेश्च॥ न च मया श्रुतमिति तत्र ज्ञातुं शक्यं॥ अन्य
था वा प्रकृतं स्यात्॥ भ्रान्तिर्वा तव स्यात्॥ सर्वदुःखकारणत्वं
वा स्यात्॥ एको वा अन्यथा स्यात्॥ रचितं त्वे च धर्मप्रमाणस्य कर्तु
रज्ञानास्येदिदोषाशङ्का स्यात्॥ न चादोषत्वं स्ववाक्येनैव सिध्य
ति॥ न च येन केनचिदपौरुषेयमिमित्कृतमुक्तवाक्यसमं स्या
त्॥ अनादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात्॥ अतः प्रामाण्यं श्रुतेः॥ अ
तः कुतर्के धीरिस्तत्र न मुह्यति॥ अथ वा जीवनाशं देहनाशं वाऽ

गीता

॥ ३५ ॥

चतस्य दर्शनात्

प्राप्य

२

त्वमेतेजनाधिपः श्वनित्याः ॥ देहि नो भावेऽत इव वति ॥ तदेवासिद्धिः ।
मिति चेन्न ॥ देहि नोऽस्मिन् न्यथा कौमारादिशरीरमेव देहि तदेहि
तासिद्धिः ॥ एवं देहांतरप्राप्तावपि रूपादि तत्त्वात् ॥ न हि जडस्थशरीर
स्य कौमाराद्यनुभवः संभवति । मृतस्य वाय्वाद्यप्यगमाद्यनुभव
भावः ॥ अहं मनुष्य इत्यनुभवश्चैतदसिद्धिमिति चेन्न ॥ सत्येवावि
शेषे देहे स एवाज्ञानादिविशेषादर्शनात् ॥ समश्वाभिमानो मन
सि काष्ठो दिवश्च ॥ श्रुतेऽश्च ॥ प्रामाण्यप्रत्यक्षादिवत् ॥ न च बोधा
दिवान्यवत् ॥ अपौरुषेयत्वात् ॥ न ह्यपौरुषेये पौरुषेयाज्ञानादि
यः कल्पयितुं शक्यः ॥ विना च कस्यचिद्वाक्यस्यापौरुषेयत्वे स
र्वसमयाभिमतधर्माद्यसिद्धिः ॥ यस्यैतानां गीकुरुते नासौ सम

श्च

॥ श्रीराम ॥

॥ ३५ ॥

न सर्वपापक्षयः॥ प्रसिद्धश्च सौम्यः॥ कथंचान्यस्य न कर्तुं शक्यते॥ ग्रंथांत
रगतत्वाच्च॥ नाविद्यमानस्तुतिः॥ न च कर्तुं रेव॥ इतरत्रापि साम्यात्॥
तत्र च सर्वभारतार्थसंग्रहो वास्तुदेवर्जुनसंवादरूपां भारतपारि
जातमधुभूतागीतामपनिबबन्ध॥ तच्चोक्तं भारतसर्वशास्त्रेषु
रतेगीतिकावरा॥ विष्णोः सहस्रनामापि ज्ञेयं पाठ्ये च तद्व्यमिति
महाकौर्म॥ सहिधर्मः रूपयन्ति ब्रह्मणः पदवेदनमिति च॥ तत्र
सेतयोर्मध्ये बांधवादि मोहजालसंबृतं विषीदतमर्जुनं भगवा
नुवान॥ प्रज्ञानादान्॥ स्वमनीषां वचनानि॥ कथमशौच्याः॥ न
गतास्तु॥ किमिति॥ न त्वेनाहं॥ ईश्वरानित्यत्वस्याप्रस्तुतत्वात्
ष्टातत्वेनाहं॥ न त्वेवेति॥ यथाह नित्यः सर्ववेदांतेषु प्रसिद्धः॥ एवं

५

स्यापि कस्यचिन्नित्यतमिति नेत्याह। अंतवन्त इति। अस्तु तर्हि दर्पणनाशात् प्रतिबिंबनाशवदात्मनाश
 इत्याह। नित्यस्येति। शरीरिण इति श्वरव्यावृत्तये। न च नैमित्तिकनाश इत्याह। अविनाशिनु इति॥
 अप्रमेये श्वरस्वरूपत्वात्॥ नहि उपाधि बिंबसालि ध्येनाशे प्रतिबिंबनाशः। सति च प्रदशद्विषयमे
 वान्न प्रदशद्विः चित्वात्। नित्यश्चोपाधिः कश्चिदस्ति। प्रतीतो विमोक्षस्य। नित्योपाध्यास्वरूपया॥
 चिद्रूपात्ततो जीवः केशव प्रतिबिंब इति। भगवद्वचनात्। व्यवहारस्तु भ्रान्त इत्याह। यए नमिति।
 कुतः उक्त हेतुभ्यो नायहंति न हन्यते। नहि प्रतिबिंबस्य क्रिया स हि बिंबक्रियैव क्रियावान्। ध्या
 यती वेति श्रुतेश्च। अत्र मंत्रवर्णोप्यस्तीत्याह। न जायत इति। न चेश्वरज्ञानवद्भूत्वा भविता। त
 द्धितदैक्षत। देशतो कालतो योसाववस्थाया स्वतो न्यतः। अविलुत्पावबोधात्मेत्यादि श्रुति
 स्मृतिसिद्धं। अजादिलक्षणेश्वरस्वरूपत्वात्। शाश्वतः सदैव रूपः पुरंदेहं मृणतीति पुराणैः। न
 थापि न हन्यते हसमानपि देह। अतो यएवं वेदसकृद्यं कृत्वा तयति हंति वा अविनाशिनं। नैमि
 त्तिकनाशरहितं। नित्यस्वामाविक्रनाशरहितं। अथ वा अविनाशिनंदोषयोगरहितं। नित्यं सदा

५

तैर्विषयविषयीभावसंबंधादन्यः संबंधो नास्ति। न चागमापायित्वेपि प्रवाहरूपेणापिनित्यत्व
मस्ति। सुत्तिप्रलयादावभावादित्याहुः। अनित्या इति। अतः आत्मनो देहाद्यात्मभ्रम एव सुखदुः
खकारणं। अतस्तद्विमुक्त्यसंबंधुमरणारिदुखं न भवति। अतो भिमाने परीत्य ज्यतानुशितोष्णा
दीनृत्तितिक्षस्व। अतप्रयोजनमाह। यंहीति। यमेते मानास्य शानिव्यथयंति। पुरीशयमेव संतंश
रीरसंबंधाभावेपि सर्वेषामपिव्यथाभावात्। पुरुषमिति विशेषणं। कथं न व्यथयंति। समदस्वसु
खत्वात्। तत्कथं धैर्येण नित्य आत्मेत्युक्तं। किमात्मैव नित्यः अतोस्त्विदमपि अन्यदपि तत्किमित्या
ह॥ नासत्त इति। असतः कारणस्य सतो ब्रह्मणश्चाभावो न विद्यते। प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्योका
लश्च सतमेति वचनात्। श्रीविष्णुपुराणे। पृथग्विद्यत इत्यं दशार्थः। असतः कारणत्वं च सदसद्रू
पयात्वासौ गुणमय्या गुणो विभुरिति च भागवते। असतः सद्जायतेति च। अव्यक्तेश्च। संप्रदायते
श्चैतत्सिद्धमित्याह। उभयोरपीति। अतो निर्णयः। द्विबहुना यद्देशतो नंतं। तत्त्वित्यमेव वेदाद्यम
दपीत्याह। अविनाशिति॥ नापि शापादिना विनाश इत्याह॥ विनाशमिति अव्ययं तत्। भवतु देह

६

मोक्षो हि महा पुरुषार्थः। तत्रापि मोक्ष एवार्थः। अन्ते पुरे मिरे धीरान्ते मध्ये पुरे मिरे। अन्तर्मात्सिं सु
 खं प्राहः। दुःखमन्तरमेतयोः पुण्यजिता लोभः क्षीयत इत्योऽस्मिन्नुतिस्मृतिभ्यः। स च विष्णुप्रसा
 दादेव सिध्यति। वासुदेवमनाराध्यको मोक्षं गतुमिच्छति। तुष्टे तु तत्र विमलभयमनंत इति। तत्प्रसा
 दादेवामोतिपरां सिद्धिं न संशयः। येषां स एव भगवान् दययेत् अनंतः स बलमिना श्रितपदो य
 दि निर्वलीकृतः। ते वै विदंत्यतितरं ति च देवमायां। नैषां मुमाहमिति धीः। अस्मिन् गालभक्ष्ये। तस्मि
 न्प्रसन्ने विमिहास्य लभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते। ऋते यदस्मिन् भवशरीरावास्ताप
 त्रयेणापहतानशर्म। आत्मनूलभते। ऋते भवत्प्रसादिकस्य मोक्षो भवेदिह। तमेवं विद्वानि
 त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः स चोद्देशे। ज्ञानादेव भवति। लोभप्रसिद्धेः। लोभसिद्धमविरुद्धम
 नाप्यंगीकार्यं। अहल्या जारत्वापि दोषकृतोपिते न बहुतरापिलेप आसीदित्युत्तरेषु मेव
 वन्ति। बहुनरकफलोत्थसौ॥ तस्य च न लोभश्च क्षीयत इति श्रुत्यंतरा च। यो मामेव मुसं
 मूढा जानाति पुरुषो नममिति तदुत्तरे च॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं शपथं श्रुत्वा पिबोति निः॥

६

भाविनमिति। सर्वत्र विवेकः। दोषयुक्तपुरुषादिषु नष्टशब्दप्रयोगदर्शनात्। देहात्मविवेकानुभवा
 र्थदृष्टान्तमाह॥ वासांसीति। स्वतो प्रायानिमित्तैश्चाविनाशिनोक्तेन चिन्निमित्तविशेषणस्यात्॥
 क्वचिदवतइत्यतो विशेषनिमित्तानि निषेधति। नैनमिति। वर्तमाननिषेधात्स्यादुत्तरत्रेत्यत आह॥
 अद्येद्यदिति। वर्तमानादर्शनाद्युक्तमयोग्यत्वमिति सूचयति। वर्तमानोपदेशे ननु नायोग्यतानि
 त्सर्वगतादिविशेषणेश्वरसरूपत्वात्। शाश्वतइत्येकरूपत्वमात्रमुक्तं। स्थाणुशब्देन नैमित्तिकम
 न्यथात्वं निवारयति। नित्यत्वसर्वगतत्वं विशेषणं। अन्यथा पुनरुक्तेः। ऐक्योक्तावपि विशेषणं (अनुक्त
 पादानामेश्वरेक्यपुनरुक्तिः। युक्तश्च विबन्धमाः। प्रतिविबन्धविरोधे। तत्र चैकरूपं प्रतिरूपोव रूपं
 भव। आभासएव चेत्यादि श्रुतिस्मृतिसिद्धा। न चांशत्वविरोधः। तस्यैवांशत्वात्। न चैकरू
 पेवांशता। प्रमाणं चोभयविधवचनमेव॥ न चांशस्य प्रतिविबन्धकल्यं। गाध्यादिष्वंशस्य
 रचादिरूपदृष्टेरितन्नादृष्टेः। स्थाणुत्वेप्येकतेत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य। उभयविधवाक्यादचिं
 त्यशक्तेश्च। न च मांययैकं। त्वमीश्वरे ब्रह्मणि ईसाद्येश्वर्येणैव विरुद्धधर्माविरोधात्तेः। महात्मासयन्नि।
 नो विरुध्यते। न योगित्वादीश्वरत्वात्। चित्रं न चैतत्त्वयि कार्यकारण

७

आदि

स्कुलिंगसंवत्क्रियो यदितरं तदंतरं विष्णुहिरण्यगर्भयोः। अनंतत्वान्महाविष्णोस्तदंतरमनंत
 वं॥ महात्म्यसूचनायायस्यदाहरणमिरितं॥ नत्समोऽस्यधिकोवापि नैवेति त्वदाचन। एतेन स
 त्वाक्येन तमेव प्रविशाम्यहं॥ इत्याह॥ तत्रैव शिवं प्रतिमां उच्यते वचनं। संसाराण्यविनिर्मुक्तं
 दानीमुक्तिमेष्यसीत्यादिपात्रे॥ शेषमां उच्यते कथाप्रबंधे शिवानिषिध्य विष्णोरेव मुक्तिमाह।
 अहंभोगप्रदो वत्समोऽक्षदम्बजनादनेः॥ इत्यादिसमन्वितविरोधाच्च। वेदश्चेति हासाद्यनुरोधे
 न योज्यः। यदि विद्यादिति वचनात्। अनिरयिन् चंद्रादिशं कुर्यान्न्यथा॥ तत्रापीष्टसिद्धिः॥
 ननाम वैशेष्यात्। अतो भगवदुत्कर्षेणैव सवर्गिमानां महातात्पर्यं। तथा स्वतः। प्रामाण्यात्स
 नेवाच्यते अविरोधात्। न च प्रमाणसिद्धस्य अन्यत्रादृष्टस्यापन्नोऽयुक्तः। धर्मवैचित्र्यादर्थ
 मो। स्वतः प्रामाण्यात् नैकीकारे च मनोक्ता वदोषत्वं च साध्ययदित्यतिप्रसंगः। अनन्यापेक्षया
 च तत्परत्वं सिद्धमागमानां। नारायणपरावेदाः। सर्ववेदायदत्तं मामनेति। वासुदेवपरा
 वेदा इति। न चेतद्विस्तरं। ईश्वरनियमात्। अनादौ च तत्सिद्धं। द्रव्यवृत्तचक्रालम्बेत्यादि॥

विष्णुमाहात्म्यलेशस्यविभक्त्यस्यचकोटिधा॥ पुनश्चानंतधातस्यपुनश्चापित्वनंतधा॥ नै
कांशसममाहात्म्याः श्रीशेषव्रत्यशंकराः॥ इतिनारदीये॥ अन्योत्कर्षेणैक्यंनथैवसर्वशा
स्त्रेषुमहाभारतमुत्तमं॥ कोत्वन्यः पुंडरीकाक्षान्महाभारतवृद्धवेदित्यादिगुणोत्तरसि
त्थोत्कर्षमहाभारतविरुद्धं॥ तन्नहिनास्तिनारायणसमंनभत्तंनभविष्यति॥ एतेनसत्यवा
क्येनसर्वथा नुसाधयाम्यहं॥ यस्यप्रसादजोब्रह्मरूपश्चक्रोदसंभवः॥ नत्वत्समोभ्य
स्तीत्यादिषुसाधारणप्रभावसरणुवमहांतमुत्कर्षंविष्णोर्वर्द्धि॥ अन्यत्रयत्किंचिदुक्तावपि
असाधारणएवावसरे॥ तस्यैग्यादेरपि वेदादावस्ति॥ त्वमग्नइंद्रोवृषभः सतामोसित्ववि
ष्णुस्सुगयो नमस्यः॥ विश्वस्मादिंद्रोत्तरइत्यादिषुतद्रूपविरोधाच्च॥ तथाहि॥ स्कांदेशैव॥ य
दंतरंव्याघ्रहरींद्रयोर्वनेयदंतरं मेरुगिरींद्रविध्ययोः॥ यदंतरं सूर्यसुरेज्यविंवेयोस्तदंतरं रु
द्रमहेंद्रयोरपि॥ यदंतरं सिंहगजेंद्रयोर्वनेयदंतरं सूर्यशशांकयोर्दिवि॥ यदंतरं जानकविस्वरूपे
न्ययोस्तदंतरं ब्रह्मगीरीशयोरपि॥ यदंतरं प्रलयजवारिविष्णुषोऽयदंतरं संवहिरण्यगभयोः॥

प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयः प्रसिद्धय इति वचनाद्भागवते। नेतरौ सौख्ययोगो उपादेयत्वेन विवक्षि-
 तौ। कुत्रचित् सामस्येन कर्मयोग इत्यादि प्रयोगाच्च। निहितत्वाच्च तरयो मोक्षधर्मेषु। भिन्नमन-
 त्वमुक्त्वा पंचरात्रस्तुत्या। वेदानां त्वेकाग्रत्वात् न विरोधः। पार्थ क्यंतु सौख्यं च पक्षया युक्तं॥
 तत्रैव चित्रसिखंडिशस्त्रे पंचरात्रमूलं वेदे क्योक्तं। एवमेव सर्वत्र सौख्ययोगशब्दः। उपादे-
 यपरो वर्णनीयः। युक्तं च। ज्ञानं हि पूर्वजैवमुक्तं। उपायश्च बध्यते। बध्यते नयेति बुद्धिः सौख्य-
 विषयो यथा वा। चाबध्यते सावभिगोहितेत्यर्थः। योग इमं शृण्वित्युक्तं। बध्यो हि बुद्धयो मन-
 भेदात्। तत्कथमेवं निष्ठां करोमीत्यत आह। व्यवसायात्मिका बुद्धिरिति। सम्यक् युद्धि नि-
 णितानां मतानां मेक्यमेवेत्यर्थः। सुरवेदिनां निमतान्यवसायात्मिका निरतूवेदिनां। तेषां
 हि केचित् सुमणिस्वर्गादिपुलान्येवाहुरित्यत आह। यामिमामिति। यामाह स्तुथेत्यन्वयः।
 मोक्षपुलमपेक्ष्य स्वर्गादिपुष्पयुक्ता वाचं प्रवदंति। वेदवाद्दरताः कूर्मादिवाचं वेददरताः। वे-
 दयन्मुखतः उच्यते तत्रैव रताः। नान्यदस्तीति वादिनः। परोक्षविषया वेदाः परोक्षप्रिया इव
 हि देवाः॥

प्रयोजकत्वे तु पूर्वोक्त्या येन अतः सिध्यमेतत् । तज्ज्ञानन्यापेक्षया चिंतयशान्तिरुत्पन्न एव । अतो न मा
यामयं । अचलत्वं त्वप्रहर्षमनानंदमदुःखससुखं न प्रज्ञा । असद्व्यादिवत्क्रियादृष्टेः । तपोमेह
दये साक्षात्तनुविद्या क्रिया कृतिरित्याद्युक्तेः । अतश्च न मायामयं । ऐश्वर्यादिवान्निभगवद्वशब्देनैव
संबोधनाच्च । तं त्वाभोगत्यादौ । स्वरूपत्वात् न मायामयत्वं युक्तं विज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः ।
मय्यनेतगुणेनेते गुणतो नंतविग्रहोपरास्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रि
याचेत्यादिवचनात् । अतएवाव्यक्तादिरूपः । अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वं । तथापि देहसंयोगवि
योगात्मजनीमृतीस्तएवेत्यत आह । अथति । कुतो शोकः नियतत्वादित्याह । जातस्येति । तदे
व स्पष्टयति । अव्यक्तादीनीति । देहयोगवियोगस्य नियतत्वादात्मनश्चेश्वरसं रूपत्वात् सर्वधाना
शानशोकः कार्यः । इत्युपसंहर्तुमैश्वर्यसामर्थ्यं पुनर्दशयति । अश्वर्यवदिति । दुर्लभत्वेनेत्यर्थः ।
तत्त्वैश्वर्यलोके । दुर्लभेपीश्वरसं रूपत्वात् स ह्येव त्वाच्चात्मनस्ततैर्द्रष्टा । सार्वभौमज्ञानं शुद्धा
त्मतत्त्वविज्ञानं सार्वभौमिहमिधीयते इति भगवद्वचनाद्व्यासस्मृतौ ॥ योगउपायः । दृष्टा योगाः

भवतीतिसाम्यमेवेत्यत आह। यावानर्थ इति। यथा यावानर्थः प्रयोजनं कूपे भवति। तावानुसर्वतः
 संपुतो देवतर्भवति। एवं सर्वेषु वेदेषु यत्कलं न हि जानतो ब्राह्मणस्य कलं तर्भवति। ब्रह्माणोति
 ब्राह्मणः अपरोक्षज्ञानी सहि ब्रह्मण उति विजानत इति ज्ञानपुलवं तस्य दशमिति। कामा
 त्मनो निराकृता कथमेवां स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कामस्यापि विहितत्वादित्यत आह। कर्मण्ये
 वेति। त इति उपलक्षणाधी। तव ज्ञानिनोऽपि न पुलकामवृत्तव्यता किमन्येषां। न त्वस्ति वेषां वि
 नास्तीति। सहि ज्ञानी नरांशं द्रुश्च। मोहादिस्वप्निभवादेः यदितेषां शुद्धसत्त्वानां न स्यात्।
 ज्ञानं चान्येषां उपदेशाद्भवसिद्धं ज्ञानं तेषां। पार्था विषेणेत्यादि ज्ञानिगणनाच्च। कामनिषेध
 एवात्र। पुलानित्यस्वातंत्र्येण भवन्ति। न हि कर्मपुलानि कर्माभावे यत्नतो भवन्ति। भवन्ति काम्यरू
 पिणो विपर्ययप्रयत्नेषु विरोधे अतः कर्मादिरण एव प्रत्यवायः। न तु ज्ञानादिनाऽकामानया
 वापुला प्राप्तेः। अतः कर्मण्येवाधिकारः। अतस्तदेव कार्यं न तु कामेन ज्ञानादिनिषेधेन पुल
 प्राप्तिः। कामवचनानां तात्पर्यं भगवत्प्रादेर बोद्धुं। रोचनार्थं पुलश्रुतिः। यथा भेषज्यराचन

मां विधत्ते विधत्ते मामित्यादिभिः परोक्षेण प्रायोऽगवन्तं वदंति। भोगैश्च यजति तत्प्रातिप्र
ति तत्प्रातिपुला एव वेदा इति वदंतीत्यर्थः। तेषां सम्यग्युक्तिर्निर्णयात्मिका बुद्धिः। समाधौ समा
ध्यर्थे विधीयते सम्यग्निर्णीतानां हीश्वरे पुनः समाधानं सम्यग्भवति। तद्धिमोक्षसाधनं। उ
क्तं च तदयन्ननतस्य तत्तत्प्रहणाय साक्षाद्दृश्यसौरविवाचः। समासनं। स्वमेतिरुक्त्या गृहमेध
सौरस्य नयस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात्। तां योगबुद्धिमाह। त्रेणुण्यविषया इत्यादिना। इतरदपोद्यं।
वेदानां परोक्षार्थत्वात् त्रिगुणसंबन्धिस्वर्गादिप्रतीतो य इव भाति। परोक्षवादी वेदाय पितित्क
त्वात्। अतः प्रातीति वृक्षार्थं भाति मां कुर्वित्यर्थः। वेदे विषयत्वं च मुखतो वचनं स्मृतं इत्यभिधानात्।
न तु वेदपक्षो निविध्यते। वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा। अदा वन्ते च मध्ये च विष्णु सर्वत्र
गीयते। सर्ववेदाय तदमामनंति। वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्धिदा। आचारश्चैव सा
धनं आत्मनस्तुष्टिरवच। वेदप्राणीहितो धर्मोऽस्य धर्मस्तद्धिपर्ययः। इति वेदानां सर्वात्मनां वि
ष्णुपरत्वोक्तेः। तद्धिहितस्य तद्धिरुत्थस्य धर्मो धर्मोऽस्ति। तथा काम्यकर्मिणां पुलं ज्ञानी नो पुलं

मित्यादौ भागवते । अतएव कामायजे तेत्यर्थः । नतु कामी भवेत्यर्थः । निष्कामं ज्ञानपूर्वचेति वचनात्
वक्ष्यमाणाय चेतुर्वसंते वसंते ज्योतिषाय जनेत्याद्यादित्यर्थः । अतो के मा वि भूतल हेतुर्मः कर्म पुलं त
कृतौ हेतुर्यस्य सकर्म पुलहेतुः । समाभः । तर्हि निकरोमीत्यत आह । मात इति । कमा विरेण स्नेहो मास
दित्यर्थः । अन्यपुलाभावेपि मत्प्रसादाख्य पुलभावात् । इच्छा तस्य युक्ता । वृणीमहेतुपरीतोषणाय
त्यादिमहदाचारात् । अनिदनादिशेषत इतरनिंदनाच्च । सामान्यविशेषो बोधत इति च प्रसिद्धं । स
न वानाथेनैवं मैत्रं मित्यादौ नैकात्म्यतां मे स्पृहयंति केचित् । भक्तिमन्विद्य तं ब्रह्म जिज्ञासा विज्ञाय प्र
ज्ञादृष्टव्यः । इत्यादि वचनेभ्यः स्वार्थसंबन्धं प्रतिन तथा स्नेहः । विदं दामीत्युक्ते सेवादिषा च ब्रं प्रतिबह
तरस्नेह इति । लोकसिद्ध्यायाच्च । भक्तिज्ञानादिप्रायनि काय इति सिद्धं । पूर्वश्लोकोक्तं स्पष्टय
ति । योगस्थ इति । योगस्थः उपायस्थः संगं पुलं स्नेहं त्यक्त्वा तनुसिध्यसिद्धोः समो भूत्वा स एव
च प्रयोक्तो योगः । इतश्च योगाय युज्यस्वेत्याह । दूरति । बुद्धियोगात् ज्ञानलक्षणा दुपायान् दूरेणा
कर्म तीव । अतो बुद्ध्योशरणं ज्ञाने स्थितं । पुलं कृतौ हेतुर्येषां ते पुलहेतवः । ज्ञानपुलमाह । बुद्धियुक्त इति ।

१०

सुकृतमप्यप्रियं मानुषादिपुलंजहाति। न बृहत्सलमप्युपासननिमित्तं। न हास्यवर्मक्षीयते। अवि
 दितास्मिन्लोके जहाति। यजते तपस्तप्यते। बृहन्निवर्षसेहस्त्राण्यंतवदेवास्तद्वतीत्यादिश्रुति
 ष्यः। अतः वर्मक्षयश्रुतिः अज्ञानविषया सर्वत्र। उभयक्षयश्रुतिरनिष्टविषया। न हीष्टपुण्य
 क्षये विहितप्रयोजनं। न चेष्टनाशो युक्तः। इष्टाश्च केचिद्विषया। स यदि पितृलोककामो भवति॥
 संकल्पादेवेत्यपि तरः समुत्तिष्ठति। प्रजापतेः स शांवेष्ट्य प्रपद्ये यशो हं भगामि ब्राह्मणानां। स्त्री
 भिराया नैवास्ति। तिभिर्वा अस्मात्पुत्रं वात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजेते। कामान्नीकामरूपानु
 संचरन्स एव धा भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः। बृहत्वेन्यात्मसुखस्य पुनरिष्टत्वात्कर्मसुखेन विरोधः।
 अनुभवं शक्तिश्चेश्वरप्रसादात्। श्रुतेश्च। न च शरीरपातात्पूर्वमितत्। स तत्र पर्यति। एतमानंद
 मयमात्मानमुपसंक्रम्येत्याद्यनरप्रवणात्। न च एकीभूत एव ब्रह्मणा सः। मग्नस्य हि परेता
 ने विन्नदुःखतरं भवेदित्यादिनिन्दनात्। मोक्षधर्मपरिहारे पृथग्भोगाभिधानाच्च। सुखादिनां
 पृथक् दृष्टम्। जगद्धापारवर्जमित्याद्यैश्वर्यमयदिक्षेत्रे। इदं ज्ञानमपाश्चित्यममसाधर्म्यमाग
 ता इति च।

१०

११

८

५

कथं तत्रैव स एव धेत्यादि ब्रूयात्। न च न ह वै स शरीरस्येत्यादिविरोधः। वैलक्षण्यात् तद्वरीराणां। असौ
 तिकानिहितानि नित्योपाधिविनिर्मितानि ईश्वरशक्त्या तथा चोक्तं शरीरं जायते तिषां षोडश्या क्लृप्त
 यैव तु इति नारायणस्त्वन्त्रत्ये। वदंति च लोविर्वैलक्षणेयः सावशब्दः। अत्र हर्षमनानेदं सुखदुःख
 वात्स्यइत्यादिषु निरुक्त्यभावाच्च। न तानि शरीराणि तथ्या हि श्रुतिः। अशरीर इति। तद्वरीरमेष
 वदिति। न हितानि शरीरानि भवन्ति। सर्गेऽपि नोपजायते प्रलये नैव व्ययंति चेत्यादिवचनात्। साम्या
 त्प्रयोगः। प्रयोगाच्च। अनिद्रियानिराहाराः अनिष्यंदाः सुगन्धिनः देहं द्रिया सुहीनानां वैकुण्ठ
 पुरवासिनां इत्यादिदृष्टदेहेष्वेव। तत्रैषां न्यागौणी मूर्तिः। बहूनां त्रिमुक्ते न बावद्वे तं न गच्छ
 ति। योगी तावन्मुक्तु स्यादेष शास्त्रस्य निर्णय इत्यादित्युपरोक्तं। तदन्यमुक्ति निषेधात्। यत्न
 त्रैव भगवंतं प्रविशंति। तेऽपि पश्चात्तत्र याति। योग्यत्वं चात्र विवक्षितं। युधिष्ठिरः कश्चिदतरनि
 दनाच्च। सायुज्यं च गृहवत्। तदुक्तं च। भुंजते पुरुषं प्राप्य यथा देवग्रहादयः। तथा मुक्ता वृत्त
 माया बाह्यभागास्तु भुजते इति नारायण उक्षरकृत्ये। अतो निवृत्त्यैव वियोगः। सोऽस्तेव

उपाधिनाशो नाशाच्च प्रतिबिंबस्य न चैकीभूतस्य पृथक् ज्ञाने मानं। पश्यामः। असंदुर्बिनासमि
 ति। ज्ञानविरोधाच्चेश्वरस्य। अनेन रूपेणेति च। जेदाभावोत्। न च प्रतिबिंबस्य विवेक्यं पश्यामः।
 उपाधिनाशो मानं वा। मग्नस्य परे ज्ञाने इति दृष्टात्प्रवृत्तौ चेत्। यावदात्मभावित्वादित्युपाधिति
 त्यताभिधानाच्च। अतो न्यवचनं प्रतिमानं मयोपचारिन्। दृष्टाश्चेते भगवतो भिन्नानारदेन
 प्रतिशाखं चास्य स एव बुधेत्यादिषु भेदेन प्रतीयते। विरोधे तु युक्तिमतामेव बलवत्। युक्त्यश्चा
 त्रोक्ताः मग्नस्य हीत्यादयः। अतो जले जले कीभाववदेकीभावेः। उक्तं च। यथोदं शुद्धो यथान
 दृष्ट्या दौ तत्राप्यन्यात्पले वृध्य संभवः। अस्ति विषुस मूढे पि। हारिमहत्वादयत्रादृष्टिः।
 नाएवापोददौ तस्य सन्निपिशं शितवृत्तः। इति महाकौर्मसमर्थेनां भेदज्ञानाच्च। नैव तत्रासुबं
 त्येते ब्रह्मेशानादयः। सुराः। यते पदं हि वैबल्यमिति निषेधाच्च नारदीये। सविचारश्च निर्णयः।
 कृतो मोक्षधर्मेषु बलवांश्च सविचारो निर्णयो वाक्यमात्रात्। अतो यत्र नान्यस्य स्थितौ साद्यपि
 तदधीनसतादिवाचि। अन्यथा कथमैश्वर्यादि स्यात्। न च तत्मायामयं इत्युक्तं मन्यथा रथमैश्व

उत्त

गवन्महिमादिश्रवणे विरक्तिर्भवति। आत्मारामाहिमुनयो निर्ग्रेष्ठा अप्युत्तमो। ब्रुवंत्यहेतुकीं
 भक्तिमिथं भूतगुणो हरिः इति। वचनात्। अनुशानाच्च शङ्कादिना। न च तेषां फलं नास्ति। तस्यैव सुखं
 महत्सुखत्वात् तेषां। यानि र्वृत्तिस्तनुभूतां तव पादपद्मध्यानाद्भवन्जनवृथाश्रवणेन वा स्यात्॥
 सा ब्रह्मणि स्वमहिमं यपि नाथमाभूत् किञ्चित्कालं लुलिता तपततां विमानात्। इत्यादि वच
 नात्। तेषामपि उपासनादि फलस्य साधितत्वात्। तारतम्यादि गतेश्च। तथाहि। यदि तारतम्यं
 न स्यात्। नां स्योते वृं विगुणयत्यपि ते प्रसादं न कृत्वात्मनां मे स्पृहयन्ति वृत्तिः। एवमत्राप्युत्तरी
 यमानं न गृह्यन्त इति मुक्तिमप्यनिष्ठतामपि मोक्षे फलं तमिष्ठतामपि सम्भवति। सुप्रती एव
 कादीनामिति कथमनिष्ठतां स्तुतिरूपपत्त्या स्यात्। वचनाच्च। यथा भक्तिविशेषो न दृश्य
 ते पुरुषोत्तमे। तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानीनां लिंगभेदेन। योगीनां भिन्नलिंगानां अविभक्त
 नस्वरूपाणां प्राप्तानां परमानन्दतारतम्यं सदैव हि इति। न त्वामतिशयिष्यन्ति। मुक्तावपि न
 यंचन। मद्रक्तियोगात् समस्तज्ञानाच्च सर्वानि निशचिष्यन्तीति च साम्यवचनं तु प्राचुर्यविषयं॥

सर्वात्मना। अदुःखं सर्वदुःखवर्जितः। अशोकमहिमं। यन्नगत्तानशोचंतीत्यादिश्रुतिभ्यः। विशेष
वचनाभावाच्च। येषां त्वेष दृश्यते तेन सायुज्यं प्राप्ताः। सामीप्याद्येव तेषां अतः प्रारब्धकर्मशेष
भावात्। तद्भुक्ता सायुज्यं गच्छन्ति। तच्चोक्तं। संवत्सरादयः। सर्वस्याधिकारादनंतरं। प्रविशन्ति परं
देवं। विष्णुर्नोऽस्यन्नसंशयः इति। व्यासयोगे। अतोऽनिष्टस्य सर्वात्मनावियोगः परं ब्रह्मत्वमिच्छा
मिपरं ब्रह्म नूजनादने। इतिदिना ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थितत्वात्। नमोऽक्षसदृशं किं चिदधिकं
वासुखं चित्। अतोऽवैष्णवमानंदं वा उन्मनोगोचरं महत्। इत्यादिष्वब्रह्मादिपदादपि अधिकृत
मं ब्रह्मसुखं चैव मोक्ष इति स्थितिः। अतो योगाय युज्यस्व। ज्ञानोपायतत्त्विचर्मकोशलं। तदुपायमाह।
कर्मजमिति। कर्मजं फलं सत्त्वाऽहमनयाश्चराय समर्प्य। बुद्धियुक्ताः सम्यक् ज्ञानिनो भूत्वा
पदं गच्छन्ति। स योग कर्मज्ञानसाधनं। तन्मोक्षसाधनमिति भावः। वियस्येते मवश्यं कर्तव्या
निमुमुक्षुणो वं कर्माणां ति आह। ये हेति। निवादिनितरां लाभं। प्रयोगात्। तस्माद्ब्रह्मणः पांडि
त्यं निविद्येत्यादि न हितत्र वैराग्यमुपपद्यते। तथा सति पांडित्यादिति स्यात्। न हि ज्ञानी नो भ

ये गुह्यवित्तये। न ते गुह्याः प्रतीयंते पुराणे घृत्पृथ्विनामिति वचनात्। गमनादिप्रवृत्तिमित्य-
 भिसेधिपूर्विकामनादिप्रवृत्तिवदितिया निशत्यादिनादर्शयिष्यन् लक्षणं प्रथमत आह। एवं प-
 रानंदतुल्यः विमर्शप्रवृत्तिं करोतीति श्रुत्याभिप्रायः। प्रारब्धकर्मणो विरोहित ब्रह्मणो वासनया
 प्रायोल्याधिप्रवृत्तयः संभवन्तीत्याशयवानुपरिहरति। प्रायः सर्वाभ्यजहाति। श्रुकादीनाम-
 पीषदृशनात्। त्वसादभक्तिमिच्छति ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिने इत्युक्ते स्तामिच्छन्ति। यदा त्वोद्दीनामा-
 ग्रहो दृश्यते तदा भीभतं तेषां ज्ञानं। तच्चोक्तं। अधिकारिणोऽपुंसां तु बृहत्कर्मत्वकारणात्। उद्भ-
 वाभिभवो ज्ञाने ततो न्यभ्यो विलक्षणा इति। अत एव बेलक्षण्यादनधिकारिणा मग्नहादिचेद-
 स्ति न ते ज्ञानिन इत्यवगंतव्यं। न चात्र समाधिर्बुर्वतोलक्षणा मुच्यते। यः सर्वत्रानभिस्नेह इति
 स्नेहनिषेधात्। न हि समाधिर्बुर्वतस्तस्य शुभोऽशुभोऽप्राप्तिरस्ति। असंज्ञा तसमाधेः। संप्राज्ञा-
 ते त्वविरोधः। तथापि न तत्रैवेति। नियमः। कामादयो न जायन्ते तस्य पिवि क्षित्ये तसो। ज्ञानी नो-
 ज्ञाननिर्धूतमलानां देवसंश्रयादिति स्मृतेः। मनोगता हि कामाः अतस्तत्रैव ज्ञानोत्पत्तौ युक्तं।

दुस्वाभावविषयं च। तथोचोक्तं दुस्वाभावः। परानंदो लिंगभेदः। समामताः। तथापि परमानंदो ज्ञा
नभेदात्तु विद्यतरतिनारायणायैश्वर्यरूपे। अतो न वैराग्यं श्रुतादावत्र विवक्षितं। न च संकोचमा
नं किंचित्। विद्यमान इतरत्र प्रयोगे महद्भिः श्रवणीयस्य श्रुतस्य वेदादः पुलं प्राप्स्यसीत्यर्थः। तदेव
स्यैव यतिः श्रुतिर्विप्रतिपन्नेति। पूर्वश्रुतिभिर्विप्रतिपन्नो विरुद्धासतीत्यदा वेदायानुकूलेन त
त्त्वनिबन्धेन विपरीतवागपि निश्चला भवति। ततश्च समाधावचला ब्रह्मप्रत्यक्षदर्शनेन
भेरीता उनादावपि परमानंदमग्नत्वात्तदायोगमवाप्स्यसीतुपायसिद्धो भवसीत्यर्थः। स्थिता
प्रज्ञाज्ञानं यस्य स स्थितप्रज्ञः। भाष्ये तेन येति भाषालक्षणमित्यर्थः। उक्तं लक्षणमनुवदति। ल
क्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुं समाधिस्थस्येति। चंद्रव्याणमीशं सुदं वर्तयतीति शिवः। तथा
हिनिरुद्धिः। कृताह रिवंशे पुरुषेण कैलासयात्रायां। हिरण्यगर्भः कः प्रोक्तः ईशः शंकर एव च। स
एयादिना वर्तयति तोयता वेशवः भवान् इति वचनोत्तराच्च। विमासीत विप्रत्यासीत। न चार्जुनो
न जानाति तल्लक्षणादिवं। जानंति सर्वे जानो देवर्षयस्तथैव च तथापि धर्मनिष्ठंतिवातां॥

शरीराभिमानिनः कोदोषः ततः प्रमाथिनिप्रमथनशीलानिपुरुषस्य तत्परिश्रम्यानेवेत्यत आह ।
 तानीति । बृहद्यत्नवतः । शक्यान् यतो यत्ने कुर्यादित्याशयः । युक्तः मयिमनोयुक्तः अहमेव परः
 सर्वस्मादुत्तरो यस्य स्वः मत्परः पुलमाह । वशेहीति । रागादिदोषकारणमाह परिहाराय श्लो
 कद्वयनो संमोहो कार्योऽयम् । तथा हि । मोहशब्दार्थ उच्यते पगीतायां मोहसंक्षितं अधर्मलक्षणं
 चैव नियतं पापकर्मस्विति । तथा चान्यत्र संमोहोऽधर्मकामितेति । स्मृतिविभ्रमः प्रतिषेधा
 दिस्मृतिनाशः बुद्धिनाशः सर्वात्मिना दोषबुद्धिनाशः विनश्यति । नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति । तथा
 चतुः । अधर्मकामिनः शास्त्रे विस्मृतिर्जायते । यदा दोषदृष्टेस्तत्त्वतश्च न रक्तं प्रतिपद्यत इति ।
 इन्द्रियजयपुलमाह तत्राभ्यां श्लोकाभ्यां विषयाननुभवन्नपि विधेय आत्मा मनो यस्य
 सजितात्मा इत्यर्थः । प्रसादं मनः प्रसादं । कथं प्रसादमन्नेन सर्वदुखहानिः । प्रसन्नचेतसो
 हि बुद्धिः पर्यवेतिष्ठति । ब्रह्मापरोक्षेण सम्यक् स्थितिं करोति । प्रसादो नाम स्वतोऽपि प्रायो
 विषयावगतिः । प्रसाराभावो दोषमाह तत्राभ्यां श्लोकाभ्यां । न हि प्रसादाभावे युक्तश्चित्तनि

तानेतेषामिति दर्शयति। मनोगतानि विरुद्धाश्चोच्यते। रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते इति च। न चैतदृष्ट्या
४ पलपनीयं। पुरुषवैशेष्यात्। आत्मना परमात्मना। परमात्मन्येव स्थित आत्मारम्येतस्मिन् स्थित
तस्य तत्प्रसादादेव तुष्टिर्भवति विषयास्तु परिसंयमस्य स्थितिमतः स्ततः देवाद्भवंति वेतुष्टिर्नान्यथा
तु कथंचनेति। नारायणस्य मूल्ये। अतो नात्मा जीवः एतदेव स्पष्टयति। उत्तरे स्त्रिभिः श्लोकेः। एता
न्येव ज्ञानोपायानि। तच्चोत्तरे। न द्वैजिज्ञास्तुभिः साध्यं ज्ञानिनां यत्तुल्यक्षणमिति शोभनाध्यासो रोगः।
रसो रागस्तथा रतिः शोभनाध्यास उच्यते। इति अभिधानात्। सर्वत्रानभिस्नेहत्वात्। शुभा
शुभे प्राप्य नाभिनेदति न द्वेष्टि। न चैतल्लक्षणं ज्ञानमनतोपि भवेत्तीत्याहोत्तरेः श्लोकेः। निराहारो म
रत्वेन विषयभोगसामर्थ्याभाव एव भवति। इतरविषयाकोक्षाभावो वा। साकोक्षादिषु स्तननि र
वर्तते। सत्वपरोक्षज्ञानादेव निवर्तते इत्याह। विषया इति। इन्द्रियाणि जयंत्याशु निराहारमेनीषि
णः। वर्जयित्वा तु रसनामसोरस्ये च वर्धते इति वचनाद्भागवते। रसशब्दस्य रागवान्वित्वाच्चा
अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोपि साधारणयत्नवतो वतोपि मनोहरं तीन्द्रियाणि। पुरुषस्य

कामानविषयानविस्पृहतया विहायैश्वरति। भक्षयति। भक्षयामीत्यहंकारममकारवजित्त्वस
 हि पुमानस एव मधिगच्छति। इत्यर्थः। उपसंहरति एषेति। ब्राह्मीति स्थितं ब्रह्मविषया स्थितिं न ह्य
 एतत्। अतः कालेष्वस्यां स्थित्यैव ब्रह्म गच्छति। अन्यथा जन्मांतं प्रप्नोति। यं यं वापीति वक्ष्यमाणत्वात्॥
 शरीरानामपि सति प्रास्थव्यकर्मणि शरीरांतरं प्राप्नोतीत्युक्तं। जोगे न त्वितर इति ह्युक्तं। संति हि बहुशरीरे ति
 पुलानि कर्मणिकानि चित्। सत्यजन्मनि। प्रविण स्यादित्यादेः। दृष्टेः ज्ञानिनामपि बहुशरीरप्राप्तिः
 तथा ह्युक्तं। स्थितप्रज्ञोपि यस्तु ध्वः प्राप्यरोद्रपदं ततः। सां ब्रह्मणो ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादत इ
 ति गारुडः। महादेवः परे जन्मं स्तव मुक्तिं निरूप्यत इति च नारदीये। निश्चितं पुलं च ज्ञानं तस्य तावदेव
 चिरं यदुच्यते। विषमे वापि संभवतीत्यादि श्रुतिभ्यः। न च क्रायव्यूहोपक्षा। तद्यथैपिकातुलं॥
 तद्यथा पुष्करपलाशो ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि त्यादि कचनेभ्यः प्रारब्धत्वं विरोधः। प्रमाणाभावाच्च।
 न च तच्छास्त्रं प्रमाणं। अक्षपादकाणादीनां संख्ययोगजदाभूतां प्रतमालं व्ययवेदं दूषयं सत्य
 चेतस इति निन्दनात्। यत्र तु स्तुतिस्तत्र शिव भक्तानां स्तुतिपरत्वमेव न सत्यत्वं। न हितेषां मपि उत्तर

तस्मात्सर्वस्य नानि गृहीते इत्येव शीनीति ॥ निगमयति ॥

अयुक्तस्य बुद्धिः सम्यक् ज्ञानं नास्ति । तदेवोपपादयति । न चायुक्तस्येति । शान्तिमूर्तिः शान्तिमोक्षो
यनिर्वाणमित्यभिधानात् । कथं प्रयुक्तस्य भावनान्भवतीत्याह । इन्द्रियाणामिति अनुविधीयते
क्रीयते । नन्वोश्वरेण इन्द्रियाणाममुबुद्धिर्ज्ञानमित्यादिवक्ष्यमाणत्वात् । प्रज्ञाप्रज्ञाने । उत्तमस्य दपि
नीवारयतीत्यर्थः । उत्तमस्य अभिभवो भवति । तस्मादिति । उक्तलक्षणं पिंडीकृत्याह । यानि शेषेति ॥
यानि शासर्वभूतानां विशा परमेश्वरस्वरूपलक्षणाय स्यात्सुत्पानवृत्तिर्ज्ञानेति । तस्यामिन्द्रियसं
युक्तो ज्ञानी जायते । सम्यगापरोक्षेण पश्यति पुरतमात्मा । नमित्यर्थः । यस्यां विषयलक्षणायां
भूतानि जायन्ति तस्यां निशायामिव सुप्तः प्रायोजनाति । मनादिव द्रमनादि प्रवृत्तिः । तदुक्तं देहं तु । व
न । चरमदेहोऽपि देववशागतिः । लोकाभ्यां मननयुक्तो मुनिः पश्यत इत्यस्य हि साधनमोहितेन वि
षयानुभावप्रकारमाह । आर्यमाणमिति । विषयेण पूर्यमाणेऽपि । अचलप्रतिष्ठा भवति । नोत्सृ
प्राप्नोति । न च प्रयत्नं करोति । न चाभावे शुष्यति । न हि समुद्रः स रित्प्रवेशात्स्वामिनिमित्ते ध्वंशो
षौ बहुतरो प्राप्नोति । प्रयत्नं वा करोति । समुक्तिमाप्नोतीत्यर्थः । एते देवप्रपंचयति । विहायति ॥

प्रवेश

१६

तिशब्दतद्वतिभावते। भगवंतं परं ब्रह्म परं ब्रह्म जनादनेः। परमं यो महद्ब्रह्म। यस्मात्परमतो ह
 मक्षरादपि चोत्तमः। यो सावतो द्रियग्राह्यः। नास्ति नारायणसमं न भूतो न भविष्यति। न त्वत्समा
 त्वमभिधिः कुतो न्युत्तरादिभ्यः। न च तद्ब्रह्मणो शरीरत्वात् तत्तुल्यं। तस्यापि शरीरश्रवणत्वात् अ
 नंदरूपममृतं सुवर्णज्योतिः। दहरोस्मिन्नेतराकाश इत्यादिषु। यदि रूपं न स्यात्। आनंदमित्येव स्या
 त्। न त्वानंदरूपमिति। अयं सुवर्णरूपं त्वं स्यादरूपस्य कथंच दहरत्वं। दहरस्तु श्रुत्वा चेत्स्वदेहत्याहो
 रूपवानुच्यते। सहस्रशीर्षा पुरुषः। रुक्मं वर्णं वृत्तरि। आदित्यवर्णं तिमसः परस्मान्। सर्वतः पाणि
 पादं तत्तु विश्वतः चक्षुरित्यादि च नानात्। विश्वरूपा ध्यापो ह्येव रूपवानवसीयते। अतिपरिपूर्ण
 तमज्ञानैर्व्यवीर्यानिंदश्रीशक्त्यादिमांश्च भगवान्। परास्य शक्तिविविधैश्च यत्तस्याभाविनी
 ज्ञानबलक्रिया च। यः सर्वज्ञः अनेदं ब्रह्मणः एतस्यैवानंदस्यान्यानि भुवंता निमानामुपजीवन्ति।
 अनादिमध्यातमं नंतवीर्यं। सहस्रलक्षामितं कांतिकांतं। मय्यनंतगुणं नंतगुणतो नंतं विग्रहं।
 विज्ञानशक्तिरहमासमं नंतशक्तुः। तुर्यं तत्सर्वदेग्सदा आत्मानमन्यं व सदेवं विद्वान्। अन्यत

मो मुकुंदादा

१६

१७

वंचित्यवियेयियश्चदाशरथिः स्वयं ॥ रूढवाक्यं न तं वृत्तं मज्जितो जीतवत्स्थितः । योजितो विजितो
 भक्त्या गागेयं न जघान ह ॥ न चांवां ग्राह्या मासं कुरुणः कोपरस्ततः ॥ इत्यादिभ्यश्च ॥ स्मृतेन न
 त्र संसारधर्माः निरूप्याः ॥ यत्र च परावरभेदावगम्यते ॥ तत्र चाज्ञबुद्धिर्मेव क्षयावरत्वं किञ्च रूपम
 पक्ष्यान्यत्वं तन्मोक्षं ॥ परिपूर्णानिरूपाणि समान्यखिलरूपतः ॥ तथाप्यपेक्ष्यमंदा नादृष्टिंतामृ
 पयोपि हि ॥ परावरं वदंसेवं ह्यभक्तानां विमोहनं ॥ इति गारुडः ॥ न चात्र विंचिदपक्षिर्चादिति वाच्यं ॥ रा
 अचिंत्यशक्तेः पदाथवेचिन्यो न्येत्युक्तं ॥ कृष्णरामादिरूपाणि परिपूर्णानि सर्वदा ॥ न चाणुमान
 भिन्नानि ॥ तथाप्यस्मान् विमोहयसीत्यादेश्च ॥ नारदीये । तस्मात्सर्वरूपेष्वनंतगुणगुणैर्नित्यं सर्वदा
 निरस्ताशेषदोषं च नारायणारूपं परं ब्रह्मा परोक्षज्ञानान्न पृच्छतीति च सिद्धं ॥ इति श्रीमद्भगवद्
 गीता भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ आत्मेस्वरूपज्ञान
 साधनं चोक्तं पूर्वज्ञानसाधनत्वेन कर्मविनिर्मुक्तं कर्मविधीयत उत्तराध्याये ॥ कर्मणो ज्ञान
 मत्सत्तममित्यभिहितं भगवता दूरेण ह्यवरं कर्म त्याजेत् ॥ एवं चेत्त्रिमिति घोरयुद्धारूपेन योजयसी ॥

कोनामलोके भगवत्पदार्थः॥ ऐश्वर्यस्य समयस्य अतीव परिपूर्णं ते सुखं ज्ञानं सौभगं॥ यच्चात्ययु
तं स्मर्त्तुं वा शक्ताः कर्तुं मत्तः परं रसादिभ्यः॥ तानि सर्वाण्यन्योन्यस्वरूपाणि॥ विज्ञानमानंदं ब्रह्म
आनंदं ब्रह्मेति व्यजानात्॥ सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्म॥ यस्य ज्ञानमयं तपः समा भगवत् विशस्वाहा॥
न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेहं स्थि संभवा॥ न योगित्वादींश्चरत्वात् सत्यरूपाच्युतो विभुः॥ सद्दे
हः सुखगंधश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः॥ ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोक्षरतिपैंगिखि
लेषु॥ देहोयं मे सदा नंदो नायं प्रकृतिनिर्मितः॥ परिपूर्णश्च सर्वज्ञ तेन नारायणोऽस्म्यहं॥ इत्या
दि ब्रह्मवेत्ते॥ तदेव लीकया चासौ परिच्छिन्नादिरूपेण दर्शयति मायया॥ न च गतं विसृज्य
देव्याः न चापि ब्रह्मदेवतः॥ न चापि राद्यवाज्जातो न चापि जन्मदग््नितः॥ नित्यानेहोदयोऽप्येव
क्राउते मोक्षदर्शनरतिपात्रे॥ न चात्मात्मवता मधीश्वरोऽभु उन्नेहि दुखं भगवान् ब्रह्मदेवः॥ स्व
गदीरो शितातः परमसुखनिधिः बोधरूपोऽप्यबोधं लोकानां दर्शयेन् न यो मुनि सुत हतात्मप्रि
यार्थे जगाम॥ स ब्रह्मवैद्यचरणेन मोहनाय स्त्रीसंगिनामिति रतिः प्रथयंश्चचार॥ पुनर्

वाणिमुक्तानि। एवस्मिच्छरीरेवहनिहिक्कमाणि कुरोति। तानिचैकानिबहुजन्मफलानिक्कानि
 चित्॥ तत्रचैकानिक्कमाणिभुंजनमोमात्यवशेषणमानुष्यं। ततश्चबहुशरीरफलानिक्कमाणि
 इत्यसमाप्तिः। तच्चोक्तं। जीवन्मर्त्यादृष्टं पुरुषानियमेनतु। स्त्रीवाप्यनृतदशबुद्धेर्मानुष
 मर्जते। चतुर्दशोर्ध्वजीवीचसंसारश्चादिवर्जितः। अविदित्वा परं देवं मोक्षोशाकाममृतामृतं॥
 इतिब्रह्मांडे। यदिसादिः स्यात्संसारः पूर्वक्कमाभावादतत्प्राप्तिः। अवंधक्त्वेचक्कामेनेवसेवति।
 तच्चभवविवक्ष्यते। अनिष्टमिष्टमिति। तनुनिष्काममर्मणः फलान्नामान्मोक्षः स्मृतः। निष्काम
 मंज्ञानपूर्वचनिवृत्तमिहचोच्यते। निवृत्तंसेव्यमानस्तुब्रह्माभ्येतिसत्तातनंरतिवामने॥ अ
 तत्साम्यादकारणोपिभवतीत्यतआह। तचेति॥ संन्यासः काम्यमर्मपरीत्यागः काम्यानां
 मर्मणामितिवक्ष्यमाणत्वात्। अकाममर्मणामंतःकरणशुद्ध्याज्ञानान्मोक्षोभवति। तच्चोक्तं।
 कर्मभिः शुद्धसतस्यवैराग्यंजायतेयदि। इतिभागवते। विरक्तानामेवचज्ञानंउक्तं। तत
 स्पतत्तग्रहणायसाक्षाद्वरीयसीवाचः समासन्। स्वप्ननिरुत्तयाग्रहमेधसौख्यंनयस्य
 रधि

ज्ञा

निवृत्तयमन्विनेत्याह॥ ज्यायसीति॥ कर्मणः सकाशाद्विज्यायसीचनेमतातनहि ज्यायस्ते
पिबुत्थराधिकारित्वात्कर्मण्यधिकृतइतितन्ननियोक्ष्यामीत्याशयवान्आह॥ लोकोइति॥ दि
विधाः अपि जनाः संतिगृहस्थादिभूमत्यागेन ज्ञाननिष्ठाः सनकादिवत्। तस्याएवनेतिष्टाश्वज
नकादिवत्। मत्परमस्याएवेत्यर्थः। सांख्यानां ज्ञानिनां सनकादीनां योगिनामुपायिनां जनकादीनां।
ज्ञाननिष्ठा अप्यधिकारिवृत्तात्। ईश्वरेच्छया लोकोसंग्रहायां च ये योग्याश्च वंति ते पियोगिनः नि
ष्ठास्थितिः त्वंतजनकादिवत्सर्वकर्मैव ज्ञानयोग्यः। नतसनकादिवत्तस्यागेनेत्यर्थः॥ संतीही
श्वरेच्छयेवकर्मवृत्तः। प्रियव्रतादयो ज्ञानिन एव तथात्सुतं॥ ईश्वरेच्छाविनिवेशितकर्मधिकारइति॥
इतश्चनियोक्ष्यामीत्याह। नकर्मणामिति॥ कर्मणां युत्थादीनां अनारंभेण नैष्यमनिष्कर्मतां
काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यतरतिमोक्षनाश्रुते। ज्ञानमेवतत्साधनं नतु कर्मवृत्तमित्यर्थः॥
कृतः पुरषत्वात्। सर्वदास्थूलैः न सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो न तु जीवः यदि कर्मवृत्तौ न मुक्तिः स्यात्।
स्थावराणां न चोदरगोत्रमभिवान्मुक्तिर्भवति। प्रतिजन्म कृतानामनंतकर्मणां भावात्। न च स

१९

त

न्यः कामयत इति श्रुतेश्च। अनिष्टमिष्टमिति वक्ष्यमाणत्वाच्च। एतान्यपि तु कर्माणि इति च। तस्मान्ने
 ष्टिया जुहुः स्यादिति च। विशेषवचनत्वे समेपि विशेषणं परिशिष्यते। अत्रार्थवादमाह॥ सहयज्ञा
 इति। हेतुं तरमाह। अन्नादीति। यज्ञः पर्जन्या नत्वा त्वारणमुच्यते॥ पूर्वज्ञेयवि वक्ष्यायां तस्य च
 ऋप्रवेशो न भवति। तस्य शिष्यं च मविधये। न तु सामान्यमाज्ञेदानीं कार्यं मेघचक्राभिमानो च पर्ज
 न्यः तच्च यज्ञाद्भवति। अग्नौ प्रस्तादितिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते॥ आदित्याज्जायते वृष्टि वृष्टेर
 न्नः ततः प्रजा इति स्मृतेश्च॥ उभयवचनादादित्यात्समुद्राच्च विरोधः॥ अतश्च यज्ञात्पर्जन्योद्भवः
 संभवति यज्ञो देवता मुद्दिश्य द्रव्यत्यागः॥ वृष्टेर्न क्रियाः वृष्टेर्न त्रयणो जायते॥ एष ह्येव साधुवृष्टे
 कारयति बुद्धिर्ज्ञानमित्यादिभ्यः॥ न च मुख्यसंभाव्यमाने पारंपर्येणोपचारिबुद्धेर्लभ्ये॥ न च ज
 ङानां स्वतः प्रवृत्तिः संभवति। एतस्य नाक्षरस्येति सर्वत्र नियमनश्रुतेश्च॥ द्रव्यं कर्म च बालश्रुत्यादेश्च
 अविंशशक्तिश्चोक्ता॥ जीवस्य च प्रतिबिंबस्य बिंबपूर्वबिंबेष्टा। न कर्तृत्वमित्यादिनिषेधाच्च। अ
 क्षराणि प्रसिद्धानि। तेभ्योऽप्यभिव्यज्यते परब्रह्मेति। अन्यथानादिनिधनपरमविंशं परिपूर्णमिति

हेयानुमितं स्वयं स्यादिति। ननु पुलाभावात्। कर्मभावात्। अतो न कर्मयोग एव मोक्षसाधनं यत्प्र
 मत्तु प्रायत्यायोभिगवतो पौर्ण्यम्॥ अथ यत्तद्विप्रायोगं हस्त्यादीनां इतरकर्मयोगात्। अथ यत्तानां
 च न ज्ञानं। तथा हि श्रुतिः। नाशो तोना समाहित इति॥ महंश्च यस्याश्रमे स गवस्तोषः॥ तथा ह्यहो यस्या
 श्रमे तुरीये तुरीया मम सुतोषिणां॥ इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे॥ अधिकारिकास्तु तस्मात्तु प्रायस्य
 समर्थः॥ सर्ववचनगवस्तोषः॥ तच्चोक्तं॥ देवादीनामादिराज्ञा महोद्योगिनी मृतः। विष्णोश्च लि
 ततद्भोगे स्य तीव्रहरी तोषणं॥ इति पाद्ये॥ ननु कर्मणि सर्वात्मना त्यक्तं शक्यमिति इत्याह॥ नहीति
 तथापि शक्तिरस्योगः कार्य इत्येत आह॥ कर्म द्विधा णीति॥ मन एव प्रयोजकमिति। रशयितुमन्य
 व्यतिरेकावाह॥ मनसा स्मरन् मनसा नियम्येति कर्मयोगं स्ववर्णाश्रमे चिते। ननु महस्तु कर्मैव
 तिनियमः॥ संन्यासादिविधानात्। सामान्यवचनान्च॥ अतो नियतं वर्णाश्रमे चिते कर्म कुरु॥
 कर्मणा बध्यते जंतुरिति कर्मबंधं स्मृतमित्यत आह॥ यज्ञाथारिति। कर्मबंधनं यस्य लोकस्य स
 कर्मबंधनः॥ यज्ञो विष्णुः यज्ञार्थसंगरहितं कर्मनबंधकमित्यर्थः। मुक्तुसंग इति विशेषणात्। कामा

२०

किञ्च जगत्सृष्टेः वेदसृष्टिरशक्या सृज्यते। न च सर्वज्ञत्वे। यद्विवेकतः सर्वज्ञः विमिति न जगत्सृष्टा
 सर्वज्ञः। तस्माद्देवप्रमाणवत्त्वमेवात्र विवक्षितं। अतो नित्यान्यक्षराणि। यत एव परपरया यज्ञा
 भिव्यंग्यं ब्रह्म तस्मात् नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं। तानि चाक्षराणि भूता भिव्यंग्यानि इति वक्तुं। यदेतज्ज
 गच्च न्रयो नानुवर्तयति। स च तद्विनाशकत्वादघायुः पापनिमित्तमेव यस्यायुः सा पायुः। तत्त्वतो व
 मनः समाधानमपि न कार्यमित्यत आह। यस्तीति। रमणे परदर्शनादिनिमित्तं परसुखं। तत्पिर
 यत्रालंबबुद्धिः। संतोषस्तज्जननुवं। संतोषस्तृप्तिकारणमित्यभिधानात्। परमात्मदर्शनादिनिमि
 त्तसुखं प्रापः। अन्यत्र सर्वात्मनालंबबुद्धिः। महत्त्वतस्तु स्यंते नैवालंबबुद्धिरिति दर्शयति। आत्म
 न्येव न संतुष्टरति। तस्य एव स न संतुष्ट इत्यर्थः। नान्यत् विमपि संतोषकारणमित्यवधारणं।
 आत्मना तृप्तः न त्वात्मनि अलंबबुद्धिर्युक्ता। तद्वाचित्वं तु वयेतु न वितृष्यामि उक्तमश्लोकविच्छे
 मेरित्वा रिप्रयोगात्सिद्धं। अध्याहारस्तृप्तिकागतिः। आत्मनिरतिरेवेत्यवधारणात्। असंभ
 ज्ञातसमाधिस्थे वंकायं न विद्यतेति वचनाच्च। पंचरात्रे। अन्यराग्यरतिरपि इष्यते सर्वस्य भवति।
 स्थितप्रज्ञस्योपि कार्यदेहादिदृश्यते यदा स्वधर्मो मम तुष्ट्यर्थं स हि सर्वैरपेक्षितेति

२०

ब्रह्मकोजानाति॥ नचरूढिं विनायोगांगीकारोयुक्तः॥ परामर्शाच्च॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्मेति॥ नह्येव
शब्देन हि रूढे न भेदश्रुतिं विना वस्तुद्वयं बुद्धिदुच्यते॥ तानि चाक्षराणि नित्यानि॥ वाचा विरूप नित्य
या॥ वृष्टे चोदस्य सुष्ठितं॥ अनादिनिधनानित्यावायुसृष्टास्वयं भुवा॥ अतएव च नित्यत्वमित्यादि
श्रुतिस्मृतिभगवद्बचनैः॥ दोषश्चोक्तः॥ सर्वकर्तृत्वे॥ नचाबुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि॥ तत्प्रमाणाभावात्
निश्चितशब्दस्त्वेकेशाभिप्रायः॥ नाबुद्धिपूर्वाभिप्रायः॥ सौकाम्यतयादेश्च॥ उष्टुदुतमित्यादिरु
पप्रपंचेन सहोपनिधानाच्च॥ महातात्पर्यविरोधाच्च॥ तच्चोक्तं पुरस्तात्॥ नह्यस्वातन्त्र्येणोत्पत्तिरु
क्तुः प्राधान्यं अस्वातन्त्र्यं तदमतिपूर्वत्वेन भवति॥ यथारोगादीनां पुरुषस्य तज्जन्यत्वेऽपि॥ उत्पत्तिव
चनान्यभिव्यक्तयथानि॥ अक्षिमा निदेवताविषयाणि च॥ नित्येत्युक्त्वा सृष्टेति वचनात्॥ अक्षिव्यं
जकृत्वेककर्तृत्वं चास्ति॥ कृत्स्नं शतपथं च नृदति॥ कथमादित्यस्त्वावेदास्तेनैव क्रियंते॥ क्वचनमानाच्च॥
निर्णयात्मकशरीरकोत्तं बलवत्॥ शास्त्रं यो निरूप्येति नृशास्त्रं यो नित्यं॥ जन्माद्यस्येत्युक्ते प्रमाणं
हितनोपेक्षितं॥ नतु तस्य जातत्वं वेदकारणत्वं वा॥ नहि वेदकारणत्वं जगत्कारणत्वे हेतुः॥ नहि वि

२१

ग

विष

ज्ञानद्वाराप्यविरोधः। यत्र तीर्थादिवृत्तिसाधनमुच्यते। ब्रह्मज्ञानेन वामुक्तिप्रयागमरणेन वा
 अथवा स्नानमात्रेण गामत्यावृष्ट्यासंनिधौ॥ इत्यादि तत्र पापादिमुक्तिः॥ सुतिपरवा। तत्रापि क
 तचित्। ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमेवाच्यते। अन्यथा मुक्तिं निषिध्य। ब्रह्मज्ञानं विना मुक्तिरित्येवं विदुषा
 प्यतो प्रयागादस्तु मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेव हीत्यादौ॥ न च तीर्थस्तुतिवाक्यानि। तत्प्रस्तावेष्टुम्। ज्ञा
 नं नियममिति। यथा वृथं विदुषां भृत्यं प्रत्युक्ता नि॥ अयमेव हिराजा विराता इत्यादिनि। यथा ह भ
 गवान्। यानि तीर्थादिवाक्यानि कर्मादिवाक्यानि च। स्नावद्वा न्येव तानि स्मरन्ना नो मोहका निव।
 भवेन्मोक्षो हि महदुष्टं नान्यतस्तु च त्वेव न तिनारहीये॥ अतो परोक्षज्ञानादेव मोक्षः। कर्म तु तत्सा
 धनमेव। स यद्वाक्यं प्रमाणं कुरुते। यदुक्तं प्रकारेण तिष्ठतीत्यर्थः। विदुषां विदुषाः कर्मभेदमाह॥
 प्रकृतेरपीति। प्रकृतेर्गुणैरिन्द्रियादिभिः प्रकृतिमपेक्ष्य गुणभूतानि हितानि। तत्संबन्धिनिव॥
 न हि प्रतिविम्बस्य त्रिधा कर्मभेदस्य गुणभेदस्य च तत्त्वविता गुणा इन्द्रियादीनि। गुणेषु विषयेषु॥
 प्रकृतेर्गुणेषु इन्द्रियादिषु संमूढाः इन्द्रियाभियमा नात्थि विषयास्ति संगः गुणकर्मसु विषये
 पुनर्मसु च॥ २१

३

नचतत्रालंबुद्धिमात्रमुक्तं॥ आत्मतत्त्वइति पृथगभिधानात्॥ कर्तृशब्दः कालावच्छेदविचार्यप्रसिद्धः॥
 योमुक्तैस्तु न ब्रूयादित्यादौ॥ यतोसंप्रज्ञातसमाधावेवचेतनो मानवइति॥ ज्ञानिएवासंप्रज्ञातसमा
 धिर्भवतीति प्रदर्शयतीति॥ मनुअवबोधइति धातोः परमात्मैति श्रुत्वा न विवक्षिता॥ विष्णवेवर
 तियस्य श्रिया तस्येव नास्तीति वचनात्॥ तस्य कर्मकालेव न व्युत्पत्तिमिति विंचित्यत्युक्त्वा तत्कतरस्य
 धिक्॥ समोवायो नास्ति॥ तवासेध्यायकृतो बुद्धिदोषोस्ति॥ नचेतदपहाय सर्वभूतेषु बुद्धिस्तथा ज
 नाश्रयः॥ अथयिनदर्शदिना भवति॥ सोऽर्थव्यपश्रयः॥ ज्ञानमात्रेण तस्य वा योपिन भवति॥ तद्वर्ज
 नस्यापि सममिति न तस्य कर्मोपदेशोपयोग्येतद्वति॥ इषत्पारब्धानर्थसिचनचतद्वति॥ महश्च
 वृत्तहत्यादिनत्वा यतोसंप्रज्ञातसमाधेन चकार्याभावस्तस्मात्सर्वकर्मसमाचर॥ आचारोऽप्यस्ती
 त्याह॥ कर्मणोरेति॥ कर्मणा सह कर्मकुर्वन्त एवेत्यर्थः॥ कर्मकृत्वेव ततो ज्ञानं प्राप्येति वा॥ ननु ज्ञानं वि
 ना प्रसिद्धिहितेषां ज्ञानित्वं भारतादिषु॥ तद्वैमो विद्वानमृतइह भवति इत्यादि श्रुतिभ्यश्च॥ अ
 त्नापि कर्मणा ज्ञानसाधनत्वात्तु श्रुत्वा बुद्धियुक्ता इति गत्यंतरं च नान्यः पंथा इत्यस्य नास्ति॥ इतरेषां

युत्थकर्मस्यत आह। श्रेयानिति। बहवः कुरणाः सेति क्रोधादयः कामश्च तत्र को बलवानिति पृच्छति।
अथति। अथेत्यर्थोतिरं। तयोर्न वशमागच्छेदिति प्रश्नप्रापकं। यस्तु बलवान्भवत्तत्रैः स एष कामः
क्रोधोऽप्येव तज्जन्मत्वात्। कामावक्रोधाभिजायते इति त्वक्तुं। यत्रापि गुरानिहादिनिमित्तः क्रो
धः तत्रापि भक्तिनिमित्तानिहा कामनिमित्त एव। ये त्वन्यथा वदन्ति ते सैकुरान्न सूक्ष्मं जानन्ति। उ
क्तं च। क्रुते कामेन कोपाद्या जायते हि कथंचन इति। महाशनः महाहिकामभागी महाब्रह्महत्या
दिकारणत्वात्। महापाप्मा। सर्वपुरार्थविरोधित्वात्। वैरीकुर्याद्विरोधासः। इदमेव नावृत्तं। य
था धूमनाग्निरावृतः प्रकाशरूपो येषां सम्यग्दर्शनाय। तथा परात्मा। यथा दशो मले नावृ
त्तान्याभिव्यक्तिहेतुर्न भवति। तथांतः कुरणं परमात्मादेव्यत्तिहेतुर्न भवति। कामेनावृत्तं। य
था लब्धेनावृत्यवस्था भवति गर्भः। तथा कामेन जीवः। शाश्वतो जातमपि ज्ञानं परमात्मा
परोक्ष्याय न प्रकाशते। कामेनावृत्तं ज्ञानिनोपि किमल्पज्ञानिनः। कामरूपेण कामारूपेणा
नित्यवैरिणा दुष्पुत्रेण दुस्त्वेन हि कामः पूर्यते। नहो हि सादिपदं सुखेन लभ्यते। यद्यपि इन्द्रा

शब्दाद्याद्विद्याद्याश्च सत्त्वाद्याश्च शुभानि च ॥ अप्रधानानि च गुणानि गन्धं ते निरुक्तिगैरित्यभिधा-
नान् । सत्त्वाद्यंगीकारे गुणा गुणेष्वित्युक्तं स्यात् । अतः सर्वाणि कर्माणि मयस्य भ्रातृत्वाजीव-
प्यारोपितानि मय्येव विसृज्य भगवानेव कर्माणि सर्वाणि कुरोति इति मत्पूजेति च । आत्मानमामधि-
कृत्य यच्चेतस्तदध्यात्मचेतसः । सत्यासन्नुभगवान् कुरोतीति निर्ममत्वं नाहं कुरामीति । पुलमा-
हयेम इति । ये त्वेवं निवृत्तकर्माणिः तेऽपि मुच्यन्ते ज्ञानद्वारा विम्वपरोक्षज्ञानिनः । न तु साधनोत्तरमु-
च्यते । निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षे शब्ददृश्ये । अपरोक्षे शब्ददृष्टिस्तु मुक्तो विविचिन्नमार्गतो । स-
र्वतदंतरा धाय मुक्तये साधनं न भवेत् । न विविचिदंतरा धाय निवर्णाय परोक्षदृक् । इति ह्युक्तं । नारा-
यणाक्षरा १२ कृत्ये । अतएव समुच्यते नियमोऽपि निराकृतः । एवं चेत्त्रिमितिते मत् । नानुष्टितलो-
क इत्यत आह सदशमिति । प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः तथापि शक्तिरिति ग्रहः कार्यः निग्रहात्सद्यः
प्रयोजनाभावेऽपि भवत्येवातिप्रयत्नतः इति आशयवान् आह । इन्द्रियस्येति । तथा ह्युक्तं । संस्का-
रा बलवानेव ब्रह्माद्या अपित दृशाः तथापि सोऽन्यथा कर्तुं शक्यते इति प्रयत्नत इति । तथाप्युक्तं ।

गीतास्य चोच्यते स्मिन्नध्याये ॥ पूर्वानुष्ठितं श्रापं धर्मं इत्याह ॥ इमामिति ॥ मयि सर्वाणि कृतानि भाष्य
हा ३

वैदुतः इति च । अतः परमात्मज्ञानमेवात्र विवक्षितं । आत्मानं मनः आत्मनावृत्या ॥ ॥ इति श्री
मनसा प्रतीय भिगवत्पादाचार्य विरचित श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयाध्यायः ॥ ३ ॥ ॐ नमः
२३ परस्वमहात्म्यं नृमभेदो ज्ञानमहात्म्यं आदितो पृच्छति । अपरमिति । न तत्त्वनादिभिर्ब्रानित्यतः सारं
आह । आजोषीति । अव्यय आत्मा देहो पीत्यव्ययात्मा चेति सूतं । अनन्तं ते किञ्चित्तो मुखमिति सू
पविशेषणमुत्तरम् । एतन्नात्मावताराणि निधानं बीजमव्ययमिति च । जगृह इति तु व्यतिः । य
न्मयसूक्ताः आत्मानादितं सर्वसमं । ब्रह्म मनादित्यस्य जनिः । प्रवृत्तिं स्वामधिष्टायते प्रकृत्या
जातेषु वसुदेवादिषु तथैव तेषां जातश्च प्रतीयत इत्यर्थः । न तु स्वतन्त्रा मधिष्टायेत्याह । स्वामि
निद्रव्यं कर्म चेत्युक्तं साह तत्रोक्ता नतः सर्वसृष्टेः आत्ममाया आत्मज्ञानेन प्रकृतेः पृथगभि
धानात् । चेतुः चेतः चितः चित्तं नृमत्तु भित्ति मुनीषामायेत्यभिधानं । सृष्टिकारणयानेषां श
रीरादि सृष्टवा विमोहं याजातस्वाजात इवाप्रतीयते ॥ उक्तं च महादेसुमाताया श्रीभू

दिपदं प्राप्य पुनर्ब्रह्मादिपदमिच्छति अलंबं स्थिनास्तीत्यनलः । उत्तं च । ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाग्नेर्धर्मो
बुद्धेर्मलं तथा । आदशस्याथ जीवस्य गर्भस्यैवैहिकामक इति । वधार्य शत्रोरधिष्ठानमाह । इन्द्रियो
णीति । एतैर्ज्ञानमावृत्या बुद्ध्यादिभिर्हिविषये यः ज्ञानमावृतं भवति । हृदधिष्ठानो हि शत्रुर्नश्यति ।
शत्रुहन्तुर्न अयुधरूपं ज्ञानेव तं ज्ञेयमाह । इन्द्रिणीति । असंगज्ञानासिमादाय न एति पारमिति त्कृतं ।
शारिरादि इन्द्रियाणि पराणि उत्कृष्टानि । ननु बलं बुद्धेः परः श्रुत्युक्तप्रकारेणाव्यक्ता एपि अव्यक्तास्तु
रुषः पर इति श्रुतेः । न च तत्र तत्रोक्तं ब्रह्मज्ञानमात्रेणाप्यभवेति युक्तिः । सार्वत्रिकगुणोपसंहारो हि
भगवता गुणोपसंहारपादेभिहितः । आनंदादयः प्रधानस्येत्यादिना । तथा चान्यत्रोपपेयवेदे
पुविष्णुवेदेषु चैव हि । सर्वत्र ये गुणाः प्रोक्ताः संप्रदायगताश्च ये । सर्वैस्तेः सह विज्ञाय ये पश्यंति ।
परं हरिं तेषां मेव भवेत्मुक्तिः नान्यथानुब्रुथं च नेति गारुडः । तस्मादव्यक्ता एपि परत्वेन ज्ञेयः । न
चान्न जीव उच्यते ॥ रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते इत्युक्तत्वात् । अविज्ञाय परं मनोजयः कामस्य

२४

तु

सर्वज्ञानप्राप्तति। यत्रैवंभवति। तत्रतत्त्वत इति विशेषणेनाविरोधः। उक्तं च। एवं च तत्त्वतोऽज्ञातं विना
 सर्वज्ञतां नरः। न समर्थमिहेंद्रोऽपि तस्मात्सर्वज्ञजिज्ञास इति स्फोटः। सति च तथा मुक्ता इत्याह। की
 तरागा इति। मन्मयाः मत्प्रचुराः सर्वज्ञमाविना उक्तिं चित्तस्य तीत्यर्थः। न च मद्जननमात्रेण भु
 क्तिर्भवित्यन्यदेवतारूपेण तथापि सर्वेषां मानुषरूपेण पुलन्ददामीत्याह। येयथेति। सेवयामि
 पुलन्दानेन न भुङ्क्षुः गुणभावेन। कथमयं विशेष इत्यत आह। ममवत्मानुवर्तते इति। अन्यदेव
 ता यजं तोऽपि ममवत्मानुवर्तते सर्वकर्मकृत्त्वात्। भोक्तृत्वाच्च। मम योऽप्यन्यदेवता इति वक्ष्यति।
 यो देवानां नाम धा एव एवेति श्रुतेः। भगवानेव च तत्राभिधीयते। अजस्य ताभावध्वेऽपि त
 मितिलिङ्गात्। कृतो ममवत्मानुवर्तते इति प्रहि। अत एव हि पुलन्दात्पिः। तस्मात्ते धनस न इति
 श्रुतिः। अहमेव हि कर्तेत्याह। चानुवर्ष्यमिति। चतुर्वर्णसमुदायः। सात्त्विको ब्राह्मणः सात्त्विक
 राजसक्षत्रियः। राजसतामसो वैश्यः। तामसः शूद्र इति इति गुणविभागकर्मविभागस्तु शोभा

मिरितिकल्पिता विमोहिका च दुर्गख्याता मिविष्णुरजोपि हि । जातवत्प्रथते स्यात्मानिद्वलान्मृट
चेतसामिति । इश्वरः इशोभ्यः । वेरः इशोभ्यः । ब्रह्मरूपी शेषादिभ्योमतोभवान् । वरोत इश्वरीख्या
ते मुख्यानान्यस्य कस्यचिदिति ब्रह्मवेचेते । समर्थ इश इत्युक्तुस्तद्वत्त्वात्तमीश्वर इति च । न जन्म
नैव परित्राणादिवं कार्यमिति नियमः । तथापि लीलया स्वभावेन च यथेष्टचारी । तथा तद्वत्त्वं । दे
वस्यैव स्वभावोऽयं लोको ब्रह्मलीला नैव लयः । क्रीडतो बालकस्यैव वेषात्तस्य निशा यथा । अरिभया
दिवस्वयं । पुरा ध्ववासी च दनेतवीर्यः । पूणायि मस्यान्न न विविदाप्यं तथापि सर्वाः कुरुते प्रवृत्तिः ।
अतो विरुद्धेषु ममं चरेति परावरतामुनेयः यत्र शांताः इत्यादिभ्यो वेदखिलेषु । पृथग्मुक्त्युक्तिः ।
सर्वज्ञाननियमदर्शनार्थं । ननु तावन्मात्रेण मुक्तिरित्युक्तं । वेदाद्युक्तं तु सर्वयोशात्वापास्तं सदा हि
मां । तस्यैव दर्शनपथं याति नान्यस्य कस्यचिदित्युक्तं । अत्र महाकौमी । अत्रोक्तस्यैव तद्वत्त्वेन जन्मनैती
ति गतिः । इतरवाक्यानां नान्या गतिः । नान्यस्य कस्यचित्ति विशेषणात् । तत्त्वत इति विशेषणान्व ।

२५

नचशापादिना कवयोप्यत्र मोहिताः। अशक्यं चैतत्ज्ञातुं शक्यमित्याह। गहनेति। कर्मदिस्वरूपमाह॥ कर्मणितीति। कर्मणि क्रियमाणे सति अकर्मयः पश्येत्। विष्णोरेव कर्मनाहं। चित्प्रतिबिंबः। विंचित्कुरोमीति। अकर्मणि सुखादौ। अकुरणा वस्त्रायां परमेश्वरस्य कर्म पश्यति॥ यः अयमेव परमेश्वरः। सर्वदा सर्वसृष्ट्या दिव्यरोतीति। स बुद्धिमान्। ज्ञानी॥ स एव युक्तः योगयुक्तः। सर्वाङ्गरात् स एव कृत्स्नं कर्म कर्तुं कृत्स्नं पुलकतात्। एतमेव प्रपेक्षयति। यस्येत्यादि श्लोकपंचकेन। उक्तप्रकारेण ज्ञानाग्निदग्धकर्मणां नचकामसंक्रान्ताद्यभावेनालं। असंगं स्नेहं च तत्काज्ञानस्वरूपमाह॥ पुनर्नित्यतृप्त इति। नित्यतृप्त निराश्रये श्वरसत्त्वो ह्यमस्मीति। तथाविधः। कामादित्यागोपायमाह। निराशीरिति। यत्तच्चित्तात्मा भूत्वा निराशीरित्यर्थः। आत्मा मनःपरिग्रहो त्यागो न भिमानं॥ नैव विंचित्कुरोतीत्यस्याभिप्रायमाह। नान्योति। विलिप्यमिति। यत्तच्चित्तात्मनो लक्षणमाह। यदृच्छालाभेति। नृथं दंदातीत्येत्याह। समः सित्वाविति।

त

२५

३लि

मे

इम इत्यादिना नुबध्यते॥ क्रियायां नैल क्षहयात्॥ कृतपि कृताति तथाति॥ श्रुतिः॥ विश्वं नम विमना इ
त्यादि॥ तनुर्विद्या क्रिया कृतिरिति च॥ साधितं चेतत् पुरस्तात्॥ अत एव नमो नमो गिलिपेति॥ इतश्च
नलीपेतीत्याह॥ नमो मपुले स्पृहो इछामात्रं तस्ति॥ नतु तन्नाभिनिवेशः॥ तन्त्रोक्तं॥ आकांक्ष नपिवोद
सौनेछनेलो कृत्परः॥ नत्याग्नहस्तस्या विष्णोर्ज्ञाने हि कामोहितस्य त्विति॥ नचवेचिन्मुक्ताभवं
तीति नमो एण सर्वमुक्तिः तथा हि श्रुतिः॥ ज्ञात्वा तमेतं मनसा लहदा च भूयो नमृत्सुमुपयाति विहा
निति॥ कथं वा इत्यनेता इत्यनेतवदिति होवाचेति॥ एवं ज्ञात्वापि कुरणे आचाराप्यस्तीत्याह॥
एवमिति॥ पूर्वोक्ते कर्म पूर्वभाचीत्यर्थः॥ कर्मवेवीत्किन्तु॥ तस्य कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वमाह॥ सम्यग्ब
लं॥ किं कर्म किं म कर्मति॥ न केवलं तज्ज्ञात्वा मोक्षसे ज्ञात्वा वेत्याशयेनाह॥ कर्मणि इति॥ तन्त्रोक्तं॥ अ
ज्ञात्वा भगवान् कस्य कर्म किं म वि कर्मवे॥ दर्शनं याति हि मुने कृतो मुक्तिश्च तद्दिनेति॥ अकर्मवि
रणं कर्मविमान्येदी कर्मनिषिद्धं कर्म॥ बंध कृत्वात् ततो विविच्य कर्मदिबो ल्धव्यमित्यादि॥

कर्म

२६

त्यर्थः॥ नियताहारत्वेनैव प्राणशेषात्॥ प्राणान् प्राणेषु जुहति॥ यद्यद्विमेन सि
 प्राप्त इत्यादि श्रुत्युक्तप्रमाणेन वा॥ अन्यदपि ग्रंथांतरसिद्धं॥ यदस्यात्मशानं ते
 न प्राणाः प्राणेषु बाहुता इति॥ ब्रह्मणो परमात्मनो मुखे॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भो
 क्ता च प्रभुरेव चेति वक्ष्यते॥ मानसकायिकवाचिककर्मजा एव हि ते सर्वे॥ एवं ज्ञात्वा
 तानि कुर्माणि कृत्वा पि मोक्षसे॥ युद्धं परित्यज्य यन्मोक्षार्थं कुरिष्यसि तदपि कर्म॥
 अतो विहितं न परित्याज्यमिति भावः॥ अखिलमुपासनाद्यंगयुक्तं॥ ज्ञानफलमेव
 त्यर्थः॥ इदानीमपि ज्ञान्येव॥ तथाप्यभिभवान्मोहः मा भूतस्तु॥ येन ज्ञानेन॥ मय्या
 त्मभूते सर्वभूतान्यथो तस्मादेव मोहनाशात्पश्यसि॥ कुरणभूतं ज्ञानं स्तोति पुनः॥
 श्लोकत्रयेण॥ ते साधने विरोधिपुले॥ तदुत्तरमुत्कोपसंहरति॥ इति श्रीमदानंदतीर्थ
 भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्यचतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

उपसंहरति। गतसंगस्येति। गतसंगस्य फलस्नेहरहितस्य मुक्तस्य शरीराद्यभिमानिनः॥ ज्ञाना
 वच्छिन्नचेतसः परमेश्वरज्ञानिनः॥ ज्ञानावच्छिन्नचेतसस्य प्रयति। ब्रह्मार्पणमिति। सर्वमेतद्रूपेण
 यते। तदधीनसत्ता प्रतीतत्वात्॥ ननु तत्स्वरूपत्वात्। उच्यते। तदधीनं यतः सर्वमतः सर्वभवानि
 ति। वदन्ति मुनयः सर्वे ननु सर्वस्वरूपतः॥ इति पात्रे। सर्वे तत्प्रज्ञानेन मिति च। एतत्सर्ववचुचा इत्यादि
 च समाधिना सह ब्रह्मेव कर्म। ज्ञेयज्ञेयानाह। देवमित्यादिना॥ देवं भगवंतं। स एव तेषां यज्ञः भगव
 दुपासनं यज्ञमिति क्रिया विशेषणं। नान्यत्तेषामस्ति यतीनां केषां चित्। यती भगवंतं। यज्ञेन य
 ज्ञं। यज्ञो विष्णुर्देवतेति आदिश्रुतिः। यज्ञेन प्रसिद्धेनैव यज्ञं प्रतिजुहोतीति। सर्वसमं। तं यज्ञमित्या
 दौ च उच्यते च विष्णुर्देवो यज्ञना ब्रह्म ज्येष्ठेन सुनुना॥ अथ जन्मानसे यज्ञे पितरं प्रपितामह इति। आत्म
 संयमारव्योपायाग्नौ द्रव्यं जुहोतीति। द्रव्ययज्ञाः तपः परमेश्वरार्पणेषु ध्यातव्यं जुहोतीति तपो य
 ज्ञा इत्यादि तैदंत्यो हविः॥ एतद्ब्रह्माग्नौ जुहोमीतत्पूजार्थमिति शेषः॥ तदपणं च होमवृद्धिः॥
 अ परे प्राणायाम परायणाः प्राणमपाने जुहोति॥ अपानं प्राणं जुहोति। मुंभ स्था एव भवन्ती

गीता

॥२७॥

न विद्यते। तद्भक्तो विहियद्भवेत्तद्गृहस्थेन धार्मिकः॥ मद्रक्तिश्च वि
 रक्तिस्तदधिकारो निर्गद्यते। यदाधिकारो भवति ब्रह्मचार्यपि प्रव्र
 जेदिति नारदीये। ब्रह्मचार्यादेव प्रव्रजेत्॥ यदहरेव विरजेदिति च
 । सन्यासे तु तुरीये ये प्रीतिर्मम गरीयसी॥ येषामेवाधिकारो तेषां न
 कर्मतिनिश्चय इत्यादिश्च ब्राह्मे। उक्तो नात्राश्रमः सन्यास उक्तः॥
 सन्यासशब्दार्थमाह॥ ज्ञेयमिति॥ सन्यासस्य निश्चयसंकरत्वं ज्ञापयि
 तु तच्छब्दार्थं स्मारयति॥ ज्ञेय इति। सन्यासो हि ज्ञानांतरंगत्वेनो
 क्तः। न तस्य तत्त्वग्रहणाय सादौ॥ उक्तः कथं सोऽवम इत्यात आह। सां
 ख्ययोगापि। उक्तं योरप्यंतरंगत्वेन विरोधः॥ अग्निमुग्धो धूमवो
 तः स्य लोकेन प्रतिप्रजानति॥ मावः पदव्यः पितरस्मदाश्रिता यो य

हवे

॥ श्रीराम ॥

॥२७॥

॥ श्रीमुद्रलुङ्गसिंहो विजयते तस्य ॥ तृतीयाध्यायोक्तमेव कर्मयोगं
 प्रपञ्चयेत्तथाध्यायेत् ॥ यदृष्टालोभसंतुष्टइत्यादिना ॥ सन्यासं कुरु
 कर्मत्यादिना ॥ कर्मयोगे च ॥ नियमनोदिना सकललोककर्मणां
 कृष्णः ॥ तत्रोक्तं यतः कर्षसि देवेश नियम्य सकलं जगत् ॥ अतो व
 दति मुनयः कृष्णो ब्रह्मवादिन इति महाकौर्म ॥ सन्यासशब्दा
 र्थभागवानेव वक्ष्यति ॥ अयं प्रश्नाश्रयः ॥ यदि सन्यासः श्रेयोधि
 कः स्यात्तर्हि सन्यासस्येष्टदिरोधियुधमिति ॥ नायं सन्यासोय
 त्याश्रमः ॥ इदं त्यागस्तु सन्यासान्मत्तं जने गरीयसीति वचनात् ॥ तानि
 चेतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्परे च येदिति च ॥ सन्यासस्तु तु
 रीयो योनिः क्रियारम्यः स धर्मकः ॥ न तस्मादुत्तमो धर्मो लोके कश्च

आप्य

॥२८५॥

क्षेत्रज्ञेयानि विषयानिह ॥ यच्चाख्यसंततोभावस्तेनात्मेनिसतांमतइतिनिर्वचनादित्यर्थः

आख्यः

सर्वभूतात्मभूतः परमेश्वरः यच्चाख्योतीत्यादौ । स आत्मभूतः । स्वस
मीपंप्रत्यादानादिकर्तृयस्यसर्वभूतात्मभूतात्मा । स न्यासस्य
ष्टयति । पुनः श्रुत्वा कथयेन । स न्यासयोगयुक्तेन च कर्मणानलिप्य
तइत्याह । ब्रह्मणीति । साधननियमोच्चारत्वे निवृत्त्यर्थे पुनः पुनः फ
लकथने । एवं चाचारइत्याह । कायेनेति । पुनर्युक्त्यादिनियमनार्थं पुन
युक्तायुक्तफलमाह । युक्तइति । युक्तोयोगयुक्तः । पुनः स न्यासश
ब्दार्थे स्पष्टयति । सर्वकर्मणीति । मनसेति विशेषणादभिमानत्या
गः । न च करोति वस्तुतः इत्याह । न कर्तृत्वमिति । प्रभुर्हि जीवो जड
मपेक्ष्य । ज्ञानमेवाज्ञाननाशकमित्याह ॥ ज्ञानेनेति । प्रथमज्ञानं
परोक्षं । अपरोक्षज्ञानाव्यवहितं साधनमाह । तद्विधयइति । पर

॥ श्रीराम
॥२८५॥

ज्ञातृलासनधर्मवर्त्मनोमित्यादिकाम्यकर्मविषयमितिभावः॥येत्
न्यथावदंतितेवाकाः॥एकमपीत्यस्यामिप्रायमाह॥यत्सोऽयेरिति
।योगिमिरपिज्ञानद्वाराज्ञानफलंप्राप्यतइत्यर्थः॥इतेश्चसंन्यासाद्यो
गोवदइत्याह।संन्यासस्त्विति॥योगाभावेमोक्षादिफलंनभवति।अ
तःकामंजयस्यदुःखमेवतस्यमोक्षाद्येवफलं।अन्यतस्फले।अल्प
त्वादफलमेवसांप्रदायः॥तच्चोक्तंयिनामोक्षाफलंयत्तुतत्तत्फलमुदी
र्यतइतिपात्रे।यत्तुमहाफलयोग्यंतस्याल्पफलमेवतमेवति।य
थापयैरागस्यतद्वलमुक्तिः॥महाफलश्चयोगयुक्तश्चेत्संन्यास
इत्याह॥संयोगयुक्तइति।मुनिःसंन्यासी।तच्चोक्तं।सरिलोकेमुनि
नामयःकामकोधवर्जितइति।एतदेवप्रपंचयति॥योगयुक्तइति।

गीता

र

पाठ्य

५

॥२९॥

तुषमात्मदर्शनादिनिमित्ततत्सुखं तत्पदं वैक्षयेव्यक्तं ॥ अत्र तु कामादि
क्षयव्यक्तमात्मसुखं स्वयंज्योतिष्कृद्गवतस्तद्व्यक्तेरंतज्योतिः ॥ स
र्वेषामंतज्योतिष्पियत्केर्विशेषः ॥ असंप्रज्ञातसमाधीनां बाह्याद
र्शनात् ॥ दर्शने ॥ प्यकिंचित्करत्वादेवशब्दः ॥ उक्तं चैतत् ॥ दर्शनस्पर्शसंभा
षा यत्सुखं जायते नृणां ॥ आरामः स तु विज्ञेयः सुखं कामक्षयोदितमि
दृतिनारदीये ॥ स्वज्योतिषाम्महावी ॥ विष्णोरंतज्योतिश्चतस्थित इ
ति च ॥ अंतः सुखत्वादेः कारणमाह ॥ ब्रह्मणि भूता इति ॥ पापक्षया-
च्चैतद्भवतीत्याह ॥ लभंत इति ॥ क्षीणकल्मषाश्चैव न द्वेधा यता
त्मानः ॥ द्वेधा ज्ञानो द्वेधं संशयविपर्ययो वा ॥ तयो चोक्तं ॥ विपर्ययः
संशयो वा यद्वेधं त्वरुतात्मना ॥ ज्ञाना सिना तु तत्त्वित्वा मुक्तसंगः परं श्रीराम

॥२९॥

मेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं चापरोक्षज्ञानमित्याह शायवानाह ॥ साधन
विधेति । तदेव स्तोति । इहैवेति । सन्यासयोगज्ञानानिमीलित्वा प्रपंच
यत्प्रध्यायशेषेण । पुनर्योगस्याधिक्यं स्पष्टयति । वास्यस्य शेषित्वं ॥
कामरहित आत्मनियस्वरूपं विंदति सर्ववत्सल योगयुक्तात्मा च तदे
वाक्षयं सुखं विंदति । ब्रह्मविषयो योगः ब्रह्मयोगः ध्यानादियुक्त
स्यैवात्मस्वरूपमक्षयं । अन्यथानेत्यर्थः । सन्यासार्थं काममोहं निंदति
। येहीति । तस्मिन्त्यागं प्रशंसति । शक्नोतीति । कामक्रोधोद्वेगसोदंश
क्रोति । शरीरविमोक्षणात्प्राप्तं ॥ यथा मनुष्यशरीरं सोढुं सुशक्ते तथा
नान्यत्रेति भावः ॥ ब्रह्मलोकादिस्तु जितकामानामेव भवति । ज्ञानिल
क्षणं प्रपंचयत्कतरश्चोक्तैः । आश्रमः परदर्शनादिनिमित्तं सुखं । अत्र

गीता

४३०५

भाष्य

६

योगेन सह अनामित इति । चतुर्थी श्रमिणोऽप्यग्निः क्रिया चोक्ता । देव
मेवेत्यादौ ॥ अग्निर्ब्रह्म च तस्मात् क्रियान्यासा श्रमे स्मृतेति च । तस्मा
न्निरग्निरक्रियः संन्यासी योगी च न स बल्येव । संन्यासोऽपि योगात्तस्मि
त इत्याह । यः संन्यासमिति । कामः संकल्पाद्यपरित्यागेऽथ संप्राप्य
वान्स्यात्तस्याशयः ॥ क्रियत्कालं कर्मकर्तव्यमिति साह । आकुरुद्वौर्मुने
रिति । योगमाकुरुद्वौर्मुनेः पायपतिमिच्छो योगाकुरुद्वौर्मुनेः पायस्याप
रोक्षज्ञानिन इत्यर्थः ॥ कारणं भूमेः सत्त्वं कारणं । अपरोक्षज्ञानिनोऽपि
समाध्यादि फलमुक्तं । तस्य सर्वोपशमेन समाधिरेव कारणप्राधा
न्येनेत्यर्थः । यदा लोकोत्तमो परमस्तदेव संम्यगसंप्रज्ञातसमाधिर्जा
यते । अन्यदा भगवच्चरितादौ स्थितिः । तच्चोक्तं । येत्वापश्यंति भग
वंस्त एव सखिनः परे ॥ तेषामेव च सम्यक्तु समाधिर्जायते नृणां ॥

॥ श्रीराम

॥ ३०॥

तथापि

ब्रजेदिगि। चिन्नेदेधास्ततएवात्मानः चिन्नेदेधात्मानः दीर्घमनसः
 सर्वज्ञा इत्यर्थः॥ ततएव चिन्नेदेधाः। तच्चोक्तं। ह्रीणपापामहाज्ञाना
 जायंते गतसंशया इति। चिन्नेदेधाः यत्तात्मान इति वा। सुलेसं च
 तेषां ब्रह्मेत्याह। कामं क्रोधं चेत्येति। अमितः सर्वतः॥ ध्यानप्रकारमा
 ह॥ स्पर्शानित्यादिना ५ बाह्यान्स्पर्शानित्यादिना बाह्यान्स्पर्शानिवहिः
 कृत्वा भ्रूजादीनियोगेन नियम्यत्यर्थः। चक्षुर्बुधो रंतरे कृत्वा द्रुवोर्म
 ध्यमं लोयित्यर्थः॥ नासाग्रे वाक्त्रुवोर्मध्ये ध्यानी चक्षुर्निधायै पश्ये
 दिति। प्राणापानौ समौ कृत्वा कुंभके स्थितेत्यर्थः॥ ध्येयमाह ५ सोक्तान्
 मिति॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीतासाम्पे पंचमो
 ध्यायः॥ ॥ तानांतरं समाधियोगमाहानेनाध्यायेन। विवक्षितसंन्या
 समाह॥

व

उक्तं च

ग

गीता

॥३९५॥

भाष्य

६

स्वदेवेकमत्तयामधुक्केऽमारावित्यादिब्रह्मवैवर्ते। अनात्मनः जितात्म
नः पुरुषस्याजितमनस्कस्य सहपिमनो नुपकारीत्यनात्मा। सन्नपि
भृत्यो यस्य न भृत्यपदे वर्तते स ह्यभृत्यः। तस्यात्मा मन एव शत्रुवच्छत्रु
त्वेन वर्तते। जितात्मनः फलमाह। जितात्मन इति। जितात्मा हि प्रशातो
हि भवति। न तस्य मनः प्रायो विषयेषु च गच्छति। तदा न परमात्मा स
सन्नपि स्य कूटस्थः। अपरोक्षज्ञानी स भवतीत्यर्थः। अपरोक्ष
ज्ञानिना लक्षणं स्पष्टयति। शीतोष्ण इत्यादिना। शीतोष्णादिषु कू
टस्थः। ज्ञानविज्ञानतत्त्वात्मा विजितेन्द्रिय इति कूटस्थत्वे हेतुः। विज्ञा
नविशेषज्ञान अपरोक्षज्ञानं वा। तच्चात्मे। सामान्यैर्यत्तु विज्ञेया विशे
षा मम गोचराः। देवादीनां तु यत्तु ज्ञानमिति कीर्तितं। श्रव
णान्मननाच्चेव यत्तु ज्ञानमुपजायते। तत्ज्ञानं दर्शनं विज्ञेया विज्ञानं

॥ श्रीराम

॥३९॥

भोक्तव्यकर्मणिष्ठीणि जपेन कथयामि वा । वर्तयन्ति महात्मानस्त्वद्भक्तास्त्व
त्परायणा इति । योगारूढस्य लक्षणमाह । ~~सं~~देति । सम्यग्नुभवस्तस्यैव य
सवति । उक्तं च । स्वतो दोषलघौ दृष्ट्वा तितरेषां प्रयत्नत इति । स च यो
गारोहः प्रयत्नेन कर्तव्य इत्याह । उधरेदित्यादिना । कस्य बंधुरास्तेत्या
ह । बंधुरास्तेति । आत्मा मनः आत्मनो जीवस्य । आत्मना मनसा ॥
आत्मानं जीवं । आत्मैव मनः । आत्मना बुद्ध्या जीवेनैव वा । सहिबु
द्ध्या वीक्ष्य जयति । उक्तं च । मनः परंकारणमात्मन इति । मन एव मनुष्या
णां कारणं बंधनो दयोरिति । उधरेन्मनसा जीवं न जीवं स बन्धा
दयेत् । जीवस्य बंधुः शत्रुश्च मन एव न संशयः ॥ जीवेन बुद्ध्या हि
यदा मनो जितं तदा बंधुः शत्रुरन्यत्र चास्य । ततो जयेद्बुद्धिबलानेन

गीता

॥ ३२५

साध्य

६

नियमादतएवसनातनः। असुरादेस्तथादोषानित्याः स्वाभाविका अपि
। गुण दोषौ मनुष्याणां नित्यौ स्वाभाविकौ मतौ। गुणैर्न मा त्ररूपास्तु देवा
एव सदा मता इति ब्राह्मे। न तु साधुपापादीनां पूजादिसाम्ये। तत्र दोष इ
ति स्मृतेः। समानां विषमा पूजा विषमाणां समा तेया। क्रियते येन देवो
पि स्वपदाभूदस्य ते पुमानिति पाद्ये। वित्तबंधुर्वयः कर्मविद्या चैव
तु पंचमी। एता निमान्य स्थाना निबलीयो ह्युत्तरोत्तरमिति वामने
। गुणानुसारिणी पूजा समदृष्टिं च यो नरः। सर्वं हतेषु कुरुते येन वि
ष्णुः प्रसीदती। वैषम्यमुत्तमत्वं तु ददाति नरसं च यात्। पूजया।
विषमादृष्टिः समा साम्यं विदुः खजमिति। ब्रह्म येवती सहृदयदि
पुशा स्त्रोक्त पूजा कति रन्ध्रानां नधिका या सा सापि संमता तदप्या

श्रीराम

॥ ३२५

शंभुरब्रवीत्। विज्ञानं ज्ञानमंगादेर्विशिष्टं दर्शनं तथेत्यादि। कूटस्थो
 निर्विकारः। कूटवस्थित इति व्युत्पत्तेः। कूटमाकाशः। कूटं संविदलं
 ओमसंधिराकाश उच्यते इत्यसि धानात्। योगी योगं कुर्वन्। यत्तुः
 योगसंपूर्णः। एवमभूतो योगानुष्ठाता योगसंपूर्ण उच्यते इत्यर्थः। सर्वसं
 र्वस्मादिशिष्यते। साधुपापादिषु समबुधिः। जीवचित्तः। परमात्मनः
 सर्वस्य तन्निमित्तत्वस्य च सर्वत्रैकरूप्येण चिद्रूपा एव हि जीवाः। विशे
 षस्त्वतः करणरुतः। सर्वेषां साधुत्वादिकं सर्वमीश्वरकृतमेव स्वतो
 न किंचिदपि। उक्तं चैत सर्वस्वतः सर्वेऽपि चिद्रूपा सर्वदोषविवर्जिताः।
 जीवास्तेषां तु ये दोषा न किंचिदस्त्वत एव तु। स मा एव घृतः सर्ववैषम्यं
 भ्रान्तिसंभवः। एवं समानजीवास्तु विशेषो देवतादिषु। स्वाभाविकस्तु

२ स्त उपाधिरुतामताः॥ सर्वेश्वरतस्तेषां

गीता

॥ ३३ ॥

बु

भाष्य

६

तरकालीनां। अनशनादिनिषेधो शक्तस्य। उक्तं हि। निद्राशनभयसूया
सचेष्टातंद्रादिवर्जनं। सुखानिमोलिताक्षस्तु शक्तो ध्यायन् प्रसि
ध्यतीति नारदीये। कृत्वा हारविहारस्य सोपायो हारादेः। यावता प्रमा
यभावो भवति तावदाहारादेरित्यर्थः। आत्मनि भगवति। आत्मनः
भगवद्विषययोगः। आत्मना मनसा। आत्मनि देहे। आत्मानं भ
गवन्तं पश्यन्। तत्त्वतो भगवद्द्रष्टात्। दुःखसंयोगो येन नियुज्य
ते स दुःखसंयोगवियोगः। न केवलमुत्पन्नदुःखं विनाशयति उ
त्ति मेव निवारयतीति दर्शयितीति। संयोगशब्देन निश्चये
न योक्तव्यः। योक्तव्यं सर्वेषु भूतेषु त्वर्थः। सर्वान्सर्वविषयान् अश
षत्। एकविषयोऽपि कामः सकल्पः कादाचित्कोऽपि न कर्तव्य इ
त्यर्थः। मनसैव नियतं शक्यते नान्येनैव यशब्दः। बुद्धेः कारण

श्रीराम ॥

॥ ३३ ॥

ह। यथासहस्रकर्तव्यं पितृभ्यार्त्तस्तेषु च। यथा करोति सजादिस
 मबुद्धिः स उच्यते इति गारुडे ॥ प्रत्येककारनिर्पेक्षयोपकारसु
 सहस्रं ॥ कुशस्थानं निरूप्य योरसौ करोति समित्रं। अग्निर्वधादि
 कर्ता। कर्तव्य उपकारे उपकारे य उदास्ते स उदासीनः। कर्तव्यमु
 यः भयमपि करोति समध्यस्थः। अवशितकृतुं देव्यः। आह चैतत् ॥ इ
 यो वसितकृतुं कार्यमात्रकारी तु मध्यमः। शिष्यस्तु प्रियं निरु
 यः प्यापि कुशं स परिरक्षति। समित्रमुपकारत्वं मनोबेक्ष्यापकारस्तु
 यस्ततः स सहस्रोक्तः। शत्रुश्चापि वधादि सृष्टिः। समाधियो
 गप्रकारमाह। योगीयं जीते समाधि योगयुक्तं कुर्यात् ॥ आत्मा
 नमनः। योगसमाधियोगं। युज्यात्। निर्वाणपरमाशरीरसागो

गीता

॥ ३४ ॥

भाष्य
६

यः प्रपश्यति । भवत्कालस्य भक्तिः स्याद्योगक्षेमवहोऽस्य ह्यमिति गा
रुडे । एतदेव स्पष्टयति । सर्वभूतस्थितमिति । एकत्वमोस्थितः । सर्वत्रै
केश्वर इति स्थितः सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि मय्येव वर्तते । एवम
परोक्षे पश्यतो ज्ञानफले नियतमित्यर्थः । तथापि प्रायानाधर्मं करोति
। कुर्वतस्तु महच्चैहः स्वस्त्यचक्रं भवतीत्युक्तं पुरस्तात् । आह च । कदा
चिदपि नाधर्मं बुद्धिर्विष्णुदृशो भवेत् । प्रमादात्तद्वृत्तेषां पमल्यं
भवस्मीमविष्यति । आदिरो जैस्तथा देवैः ऋषिभिः क्रियते क्रिय
त । बाहुल्यात्कर्मणस्तेषां दुःस्वस्त्यचक्रमेव वर्तते इति । साम्यं प्रकारं
तरेण व्याचष्टे । आत्मोपम्येनेति । एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं ॥
न पस्यामि मनसश्चंचलत्वात् । उक्तं च । मनसश्चंचलत्वाधिः ।
स्थितिर्योगस्य वै स्थिरा ॥ विनाभ्यासान्नशक्या स्या वैराग्याद्वा

॥ श्रीराम

॥ ३४ ॥

लं मनो निग्रहणे आत्मरमणे च यतो यतः यत्र यत्र यतो धावति इत्यादि
 प्रयोगात् । आत्मन्येव वशं नयेत् । आत्मविषय एव वशीकुर्यादित्य
 र्थः । पूर्वश्लोकोक्तं प्रपंचयति । एवं युजं निति । अयमोहः । सर्वभू
 तस्थमिति । सर्वभूतस्थमात्मानं परमेश्वरं । सर्वभूतानि चात्मानि
 परमेश्वरे । तं च परमेश्वरं ब्रह्म तणादावैश्वर्यादिना सात्त्विकं न पश्य
 तित्योक्तं । आत्मानं सर्वभूतेषु भगवंतमवस्थितं । अपश्य सर्व
 भूतानि भगवत्यपि चात्मनि । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंते प
 रमेश्वरमिति च । फलमाह । यो मामिति । तस्याहं न प्रणस्या
 मीति सर्वदा योगक्षेमवहं मम इति । स च मे न प्रणस्यति ।
 सर्वदा मद्रक्तो भवति । सत्यमिन्द्रियमन्यरहस्यनाथः । एवं भू
 तेषु भूतलेश्चैति हि प्रसिद्धिः । उक्तं च । सर्वदा सर्वभूतेषु समं मो

१३५५
न

दिध्यानतो हरेः॥ ध्यानं कोटिगुणं प्रोक्तं मधिकं वामुमुष्मणा मितिगा
 रुडे। अज्ञातो ज्ञानिनो ध्याज्ञानं चैव विशिष्यते। ज्ञाता ध्यानज्ञाः
 न मात्रा ध्यानादपितु दर्शनं। दर्शनाच्चैव भक्तैश्च न किंचित्साधना
 धिकमिति॥ ॥ षष्ठोऽध्यायः॥ ॥ साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैर
 ध्यायैः। उत्तरेस्तु षड्भिः भगवन्माहात्म्यं प्राधान्येनाह॥ असक्तम
 नाः अतीव स्नेहयुक्तमना आह। मदाश्रयः। भगवानेव सर्वकारय मया
 तिसरेन च मम शरणं तस्मिन्नेवाहं स्थित इति स्थितः। असंशयं
 समग्रमिति क्रिया विशेषणं। इदं मे द्विषयं ज्ञानं। विज्ञानं विशेष
 ज्ञानं। दोलं भ्यस्तान स्याह। मनुष्याणामिति। प्रतिज्ञातं ज्ञानमा
 ह। भूमिरित्यादिना। महतो हं ब्रह्मवांतर्भाविः। अपराः अनुत्तमा
 वक्ष्यमाणामपेक्ष्य जीवन्। ताश्रीः जगाद च। प्रकृती देतु देवस्य ज ॥ श्रीरास
 जीवानां प्राणधारिणी। चिरूपभूतो सर्वदा सति। एतन्महद्भूतमिति श्रुतेः १ ॥ १३५५ ॥

न संशय इति न्यासयोगे । न च कदाचि स्वयमेव मनो नियम्यते । प्रुक्तेषु
रहितानां तद्देविणां चरमापत्तौ । नास्तिकानां च ये पुंसां सदा मुक्तिर्न जा
यते इति निषेधात् । आसौ आयतिरस्ति प्रयत्नः । योगस्य जिज्ञासु रपि
ज्ञातव्या माया योग इति यस्याती वेष्टा सोऽपि शब्दब्रह्मातिवर्तते । परं
ब्रह्माप्नोतीत्यर्थः । नैकजन्मनीत्याह । प्रयत्नादिति । जिज्ञासु ज्ञात्वा प्र
यत्ने करोतीति सिद्धिः । एवमनेकजन्मभिः संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानी भूत्वा प
रांगतिं याति । आह च । अतीव श्रद्धया युक्तः जिज्ञासुर्विष्णु तत्परः
ज्ञात्वा ध्यात्वा तथा दृष्ट्वा जन्मनिर्बहंभिः युमान् । विशेषेणारायणं दे
वं नान्यथा तु कथंचनेति । नारदीये । ज्ञानिभ्यः योगज्ञानिभ्यः तप
स्विभ्यः कृद्वादिचारिभ्यः उक्तं च । कृद्वादेरपि यज्ञादेर्ध्यानयो
गो विशिष्यते । तत्रापि शेषश्चिन्मय शिवा

भाष्यं

॥ ३६५

रसोऽहमित्यादिविशानं । अवाद्यो पितरव ३

गीतायाः

खंचापितच्चास्ये न सदा पितुः ॥ तथाप्यचिंत्यशक्तित्वाज्जातं सुखं
तीव्रचेति नारदीयः । अहमेव परतरः । मनोऽन्यतरतरं न किंचिद्
पि । इदं ज्ञानं । तथापि रसादिस्वभावानां साराणां च स्वभावत्वे सा
रत्वे च विशेषतोऽपि स एव नियामकः । न त्वबादिनियमानुबध्वा
रसादिस्तसारत्वादिश्रेयैति दर्शयति । अप्सुरस इत्यादि विशेष
शब्दैः । भागश्च विशेषतो रसादेरिति च । उपासनाय च । उक्तं चर्गाता
कल्पे । रसादीनां रसादित्वे स्वभावत्वे तथैव च । सारत्वे सर्वधर्मेषु
विशेषेनापि कारणं । सारभोक्ता च सर्वत्र यतो तो जगदीश्वरः ।
रसादिमानिना देहे स सर्वत्र व्यवस्थितः । अवाद्यः पाषाण एव रि
ध्यैयः स ज्ञानिना हरिः । रसादिसंपत्त्या ॐ न्येषां वाक् देवा जग
त्यतिरिति । स्वभावो जीव एव च । सर्वस्वभावो नियतस्तेनैव कि

॥ श्रीराम ५

॥ ३६५

ज्ञेयैवाजडा तथा । अव्यक्ताख्याजडा सा च स्स्याभिन्ना स धा पुनः ॥
 महान्बुद्धिर्मनश्चैव पंच भूतानि चेति ह । अवरासा जडा श्रीश्च परे
 यंधार्यते यथा । चिद्रूपा सा त्वनेता च अनोदि निधनापरा । यत्समंत
 प्रियं किंचिन्नास्ति विष्णोः परात्मनः । नारायणस्य महिषी माता सा
 ब्रह्मणोपि हिताभ्यां मिदं जगत्सर्वं हरिः सृजति भूतरोदरतिनार
 दये ॥ न के वले ते जगत्सृजती मदो इत्येतान् नमो देव्यै मित्याह
 अहमिति । प्रभवो देः सत्ता प्रतीत्या दो कारणत्वा द्वाद्भोक्तृत्वा च
 प्रभव इत्यादि । तथा च श्रुतिः । सर्वकामः सर्वकर्मो सर्वगंधः स
 र्वरसः सर्वमिदं ममीतो नीह्य नादर इति । आह च । सृष्टापात्ता च
 संहर्ता नियंता च प्रकाशिता । यतः सर्वस्य तेनाहं सर्वोस्मीत्यपि
 मिः स्मृतम् । सुखरूपस्य भोक्तृत्वात् न तु स्वरूपतः । आगमिष्ये ह

सर्व

गीता

१३४

॥३७॥

राहात्मनः। न चात्र जीव उच्यते। शारीरादात्मन इति भेदाभिधानात्। स्व
प्नादिश्च शारीर एव। शारीरस्तु त्रिधामिन्नो जायते दादिष्वस्थितेति।
वचनात् गारुडः। अस्मादितीति ईश्वरव्याचर्यं। शारीरो तावुमौ ज्ञेयो जी
वश्चेश्वरसंज्ञितः। अनादिबन्धनं स्वेको नित्यमुक्तस्तथापरः इति व
चनान्नारदीये। भेदश्च ते श्वसन्निगत्यन्तरे पुरुषसेद एव कल्पेन।
त्वयस्थापेदः। आह च। प्रविविक्तभुग्यतो ह्यस्माच्छारीरात्पुरुषोत्त
मः। अतो भोक्ता च भोक्ता च स्थूला भोगात्सदैवतु इति गीता कल्पे। न
त्वं हंते धित दना धारत्वमुच्यते। उक्तं च। तदा प्रित्तं जगत्सर्वं नासौ कुत्र
निदाप्रितः। इति गीता कल्पे। तर्हि कथमेवं न ज्ञायते इत्यत आह। त्रि
मिरिति। तादात्म्यार्थमयत्। तच्चोक्तं। तादात्म्यार्थविकारार्थप्राचुर्या

श्रीराम

॥३७॥

मुतापरं। न तदस्ति विना यस्या न्मया भूतं चराचरं मिति च। धर्मा
विरुद्धः कामरागविवर्जितमिहाद्युपासनार्थः। उक्तं च गीता क
ले। धर्मा विरुद्धं कामं सावुपास्यः कौममिच्छता। विहीने कामरा
गादेव लंच बलमिच्छता। ध्यातस्तत्र त्वनिष्कृतिर्निमवददा
तिस इत्यादि पुण्यो गंधोति मोगापेक्षया च। तथा च श्रुतिः। पु
ति ण्यमेवामुगच्छ नह वेदेन पापं गच्छति। ऋतं पिवंतौ सुकृतं
स्य लोभ इत्यादिको। ऋतं च पुण्यं। ऋतं सत्यं तथा धर्मः सुकृतं च
मिधीयते इत्यभिधानात्। ऋतं तु मानसो धर्मः सत्यं स्यात् सप्रयो
गगच्छति चाभिधानात्। न चानश्नन्नन्यो अमिचा कशीति। अ
न्योनिरन्नोऽपि बलेन नृणां नृत्वादि विरोधी। स्थूलानशानोक्तैः
आह च सद्धमानशनं। प्रवि वित्ताहारतद्भवेन भवेत्यस्माच्छरी

गीता ॥

गीम

त३

भाष्य

७

॥ ३८५ ॥
गति

व्याप्यतेति । दिव्यं क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकां
तिष्ठति । कथं देदीयत्वात् । आह हि देव इति । अब्रवीच्च । श्रीमद्देव
तियापि नामहामायातु वैष्णवी । तच्छक्त्यनंतोशहीनाथापि स्यात् । अथात्र
प्रभोः । अनंतब्रह्मद्रोहः नास्याशक्तिकेला अपि हि । तेषां हस्त्यया
प्येषापि नाविष्णुप्रसादत इति व्यासयोगे । तर्हि न कथंचिदस्त्वतुश
क्येत्यत आह । मामेवेति । अन्यसर्वपरित्यज्य । मामेव ये प्रपद्यन्ते
गुवादिबंदनं च मय्येव समर्पयन्ति । स एव च तत्र तत्र स्थित्वा गुवादि
मिर्मवतीत्यादि पश्यन्ति । आह च नारदीये । मत्संपत्त्या च गुवादीन्म
जे तमध्यमाजनाः ॥ मदुपाधितया तांश्च सर्वभूतानि चोत्तमा इति
आचार्य चैसावपुषा स्वगतिं व्यनंदीदिति च । तर्हि किमिति सर्व
नात्यायनित्यत आह । न मामिति । दुष्टतित्वा न्नृणाः । अतएव नरा ॥ श्रीराम ॥

॥ श्रीराम ॥

॥ ३८५ ॥

तादात्म्यं २

र्थमयद्वित्रिधोति । न हि गुणकार्यश्रुतामाया । गुणमयीति च वक्ष्यते
सिद्धं च कार्यस्यापि तादात्म्यं । कार्यधर्मादेः संयोगो भिन्नवस्तुनो
रिति तयो व्यासयोगे । भावैः पदार्थैः । सर्वभावाद्दृश्यमानाः गुणमया
एतदिति दर्शयति । एमिरिति । ज्ञानिव्यावृत्त्यर्थमिदमिति । गुणमय
देहादिकं दृष्ट्वा ईश्वरदेहोपितादृश इति मायामोहित इत्यर्थः । जगद
च व्यासयोगे । गोणानुब्रह्मादिदेहादीनूदृष्ट्वा विष्णोरपीदृशः । देहा
दिरिति मन्वानो मोहितो ज्ञानोऽप्येवमिति । एभ्योगुणमयेभ्यः । गु
णेभ्यश्च परमिव दृश्यमाणत्वात् । केवलं निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिभ्य
श्च ॥ त्रेगुण्यवर्जितमिति चोक्तं । कथमनादिकाले मोहानत्ययो ब
हनामित्यत आह । देवीति । अयमाशयः । माया ह्येषामोहिकी सा च
सृष्ट्यादि क्रिडादिमंदेवसंबन्धित्वात् इति शक्तेर्दुस्तया । तथा हि देवश

गीता

॥३९॥

११०५

विष्णोर्मितः कुत्र व मुच्यते इत्यादेश्व । ब्रह्मैव ते । को विशेषस्तवान्यस्य
इत्यत आह । अव्यक्तमिति । कार्यदेहादिवर्जितः । तद्वानिव प्रतीयत
इत्यत आह । अव्यक्तमिति । कार्यदेहादिवर्जितः । तद्वानिव प्रतीय
त इत्यत आह । अव्यक्तव्यक्तिमापन्नमिति । कार्यदेहाद्यापन्नं । त
च्चोक्तं । सदसतः परं । न तस्य कार्यं । अपाणिपादः । आनंददेहं पुरु
षं मन्यंते गोणदैहिकमित्यादौ । भवं याथा र्थं । तथा ब्रवीच्च । यथा
अतथ्यमस्तौ न नः परं तस्य विमोहितमित्यादि । अज्ञानं च मदियुयेसा
ह नाहमिति । योगेन सामर्थ्योपायेन । मायया च मयैव मूढो नास्मि
जानाति । तथाह पाप्मो । आत्मनः प्रवृत्तिं चैव लोकचित्तस्य बंधनं
स्वसामर्थ्येन देव्या च कुरुते समहेश्वर इति । न च मां माया बध्नाति
इत्याह । येदेति निबन्धनाति समर्थोपि स्वसामर्थ्यात् । द्वंद्वमोहेन

श्रीराम

॥३९॥

धमाः। अपहृतज्ञानत्वाच्चमूढाः। अतएवास्तरंभावमाश्रिताः। सचव
च स्यते। प्रवृत्तिं निवृत्तिं चेत्यादिना। अपहारो मिभवः। उक्तं चैतद्व्यास
योगे। ज्ञानं स्वभावो जीवानां मायया चाभिपश्यत इति। असुषुरताः
असुराः। तच्चोक्तं नारदीये। ज्ञानप्रधाना देवास्तु असुरास्तुरता वंसा अ
विति। एकस्मिन्नेव भक्तिरित्येकभक्तिः। तच्चोक्तं गार्ग्ये। न येव भक्ति
र्नान्यत्र एकभक्तिः स उच्यते इति। बहूनां जन्मनामंतं ज्ञानवान् भ
वति। तच्चोक्तं ब्राह्मे। जन्ममिर्वहमिर्ज्ञात्वा ततो मां प्रतिपद्यत इति
। प्रकृत्या स्वभावेन। स्वभावः प्रकृतिश्चैव संस्कारो वा सनेति चेय
मिधानात्। यो यो ब्रह्मादिरूपो तनुः। उक्तं च नारदीये। अतो ब्रह्मादि
भक्तानां मद्भक्तानां मनंततेति। मुक्तश्च कां गतिं गच्छेन्मोक्षश्चैव।
किमात्मक इत्यादेः। परिहारसंदर्भाच्च। मोक्षधर्मेषु। अवतारे महा

न कस्यचित्। अर्थेनारायणो देवः सर्वमन्यत्तदर्थकमिति गीताकल्पे
 । तएव च विदुः यमेवैष वृणुते इति श्रुतेः॥ ॥ श्रीमद्गीताभाष्यसप्त
 मोध्यायः॥ ॥ मरणकाले कर्तव्यगत्या यस्मिन् न ध्यायेत् उपदिशति
 । परममक्षरं ब्रह्म। वेदादिशं काव्यावृत्यर्थमेतत्। आत्मन्यधियत्त
 दध्यात्मं। आत्माधिकारे यत्तदिति वा। तथा हि। जैवः स्वभावः स्वा
 रव्यो भाव इति व्युत्पत्त्या जीवो वा स्वभावः। सर्वदा स्येवैक प्रकारेणेति
 भावः। अतः करुणादिव्यावृत्यर्थो भावशब्दः। न ह्येक प्रकारेण स्थि
 तिरंतः करुणादेः। विकारित्वात्। स्वशब्द इश्वरव्यावृत्यर्थः। भूता
 नां जीवानां भावानां जडपदार्थानां। चोद्भवकरेश्वरक्रियाविसे
 र्गः विशेषणसर्जनं विसर्ग इत्यर्थः। भूतानि सशरीरान् जीवानां धि
 रुत्सयतदधिभूतं। क्षरो भावः विनाशी कार्यपदार्थः। अव्यक्तात्

॥ श्रीराम ५

॥ ४० ॥

य
वरो

नकश्च नातिसमर्थोपि स्वसामर्थ्यात्। द्वंद्वमोहेन सुखदुःखादिविष
यमोहेन इष्टादेषयोः प्रबुध्यो न हि किंचिदुत्तुं शक्यं। कारणान्तरमे
तत्। सर्गसर्गकाले। आरभ्यैव शरीरे हि संतीर्णो ह्यः पूर्वत्वज्ञान
मात्रे विपरीताश्च केचित् संतीत्याह। येषामिति। ज्ञानमणिरणमो
क्षायेत्येकामनिवृत्त्यर्थं। मोक्षे सक्तिस्तुत्यर्थवानविधिः। मुमुक्षोर
मुमुक्षुस्तुं ये कांत भक्तिभागीति इतरस्तुलेनानिर्दीये। नात्यंतिकमि
ति च। देवानां गुणलिंगानां मनुष्याविकर्मिणां॥ सत्त्व एवैकमन
सां वृत्तिः स्वामीविकीर्तया। अं निमित्ताभगवती भक्तिः सिद्धेर्गरी
यसी। जरयत्याश्रुयाकोशं निगीर्णमनलं यथेति भागवत उद्घोषा
च्च। आह च सर्वे वेदास्तु देवार्था देवानां रायणार्थकाः। नारायण
स्तु मोक्षार्थो मोक्षो नान्यार्थ इष्यते। एवमध्यमभक्तानां मेकांतानां

गीता

देव

भाष्य

॥४७॥

यज्ञः। अत्रेति स्वदेहनिवृत्त्यर्थे। न हितत्रेश्वरस्य नियन्तत्वे पृथगस्ति
। नात्रोक्तं ब्रह्मभगवतो न्यतः। तब्रह्मेत्युक्त्वा साधिभूताधिभूतमा
साधियज्ञं नयेदिति परामर्शात्। तस्यैव च प्रश्नात्। साधिय
ज्ञमिति मेदप्रतीतेस्तन्निवृत्त्यर्थं साधियज्ञो हमित्युक्तं। मामित्यभेद
सिद्धेरक्षरमित्येवोक्तेः। आह च गीता कल्पे। देहस्य विष्णुतपाणि अ
धियज्ञ इतीरितं। कर्मेश्वरस्य सृष्ट्याख्यातञ्चापीषाद्यमुच्यते। अधि
भूतं जडं प्रोक्तं मध्यात्मं जीव उच्यते। हिरण्यगर्भोऽपि देवं देवः संक
र्षणोऽपि वायुब्रह्मनारायणो देवः सर्वदेवेश्वरेऽवसृजति। यथा प्रती
तं ना सर्वमत्र नैव विरुध्यते। स्कोदे च। आत्मा मिमांसाधिकारस्थि
तमध्यात्ममुच्यते। देहाद्वाह्यं विनातीव बाह्यत्वादधिदेवतं। देवा
धिकारगं सर्वमहाभूताधिकारगं। तत्कारणं तथाकार्यमधिभूता

श्रीराय

॥४७॥

भावेपि तस्याप्यन्यथाभावारूपो विनाशो स्येव तच्चेतं । अयत्तं पर
मेव्योमि निश्चिये संप्रलीयते इति । तस्मादेव यत्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्वे
जसत्तमेति च । विकारो यत्तज्जन्महीति च स्फोदे । पुरीशाय नानुप
रुषो जीवः । स च संकषणो ब्रह्मा या सर्वदेवानां धिक्कुत्य न तत्तपति
रित्यधिदेवतं । देवाधिकारस्य इति वा । सर्वमज्ञात्तत्त्वादेरधिय
ज्ञः । अन्यो धियलोगन्यादिः प्रसिद्ध इति देह इति विशेषणं । भोक्तार
यत्तत्तपसां । त्रैविद्यामां येप्यन्यदेवतामेता एतस्य वा अक्षर
स्य प्रशासने गार्गीदिदतो मनुष्याः प्रशंसति यजमानदेवा इत्यादेः
कुतो ह्यस्य भवः स्वर्गः कुतो नैश्वर्यसंपदमित्यादेः परिहाराच्च ।
नोऽस्य धर्मे भिगवांश्चेत्तद्भोक्तृत्वादेरधियज्ञत्वं सिध्यत्वमिति क
थमित्यस्य परिहारः । एतद्भूतोक्तः । सर्वप्राणि देहस्थरूपेणाधि

गीता

१४२

भाष्य

तिवासित्वंभावनात्वमिवा सनेत्यमिधानात्। सदातद्भावमावितत्वं
स्पष्टयति। अभ्यासेति। अभ्यासरवयोगो अभ्यासयोगः दिव्यपुरु
षं पुरिशायं पूर्णं च। सवाअयं पुरुषः सर्वासु पूर्वपुरुशयो नैनेन कि
चनानावृतं नैनेन किंचनासेवृतमिति श्रुतेः। दिव्यं स्रष्ट्यादि क्रीडा
युक्तं। दिव्युक्तीडेति धातोः। ध्येयमाह। कविमिति। कविं सर्वज्ञं। यः
सर्वज्ञ इति श्रुतिः। त्वं कविः सर्वदेवानां मिति ब्राह्मे। धातारं धाम्
णपोषणकर्तारिंदुधाज्रधारणपोषणयोरिति धातोः। धाताविधा
तापरमो तसंह गिति च श्रुतिः। ब्रह्मास्थानुरित्यारभ्य तस्य प्र
सादादिष्टेति तदादिष्टे सफलांगतिमित्यादि श्रमोक्षधर्मे। तमसो
व्यक्तात्परतः स्थितं। तमसः परस्तादिति। अव्यक्तं हितमः सः परस्ता
द्विसत्ततरति पिप्पलादशाखायां। मत्सर्वे तमोज्योतिरमृतमिति

॥ श्रीराम ॥

॥ १४२ ॥

तदंतिकादिति। महा कौर्मच। अध्यात्मं देहपर्यंतं केवलं आत्मोपकारकं
सदेहजीवाभूतानियत्तेषामुपकारकम्। अधिभूतं तु मोयातं देवा
नामधिदेवतमिति। मद्रावमयिसतां निर्देः स्वनिरतिशयानंदमि
कां। तच्चोक्तं॥ मुक्तानां च गतिर्ब्रह्म नृक्षेत्रज्ञैतिकेल्पित इति मोक्षध
र्मेषु स्मरन् पुरुषस्य जतीति मिन्नकालीनत्वेऽप्यनिरोध इति मंदम
तः शंका माभूदित्यंत इति विशेषणं समुत्तमैर्नैव शंका वकाशः स्मर
न्त्यजतीत्येव कालीनत्वप्रतीतिः। दुर्मते दुःखाच्च स्मरंस्त्यजती
ति भविष्यति शंका त्यजन् देहं न कश्चित् माह प्राप्नोत्यसंशयमि
ति स्कांदे। तस्यैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतने नैव आत्मा
निष्क्रामतीति श्रुतेः। सदा स्मदावभावित इत्यंत काळ स्मरणोपा
यमाह। भावोत्तर्गतं मनः। तथा मिथ्यानात्वं वितत्वमतिभावित्वम
भा

॥ ४३ ५

व्यासयोगे तदेव संध्ये यं प्रपंचयति । यदस्मिन्मित्यादिना । प्राप्यते मु-
 मुक्षुमिरिति पदं । पदगता विनिधातोः । तद्विदयो परमं पदमिति
 न श्रुतेश्च । गीयसे पदमित्येमुनीमिषद्यसे यत इति वंचनारोये । ब्र-
 ह्मना हि विना यद्यन्यत्र गच्छति तर्हि विना मोक्षस्थानांतरं प्राप्नो-
 तीति । सर्वद्वाराणि संयम्य निर्गच्छंश्च सुखासुर्यदिशः श्रोत्रेण चै-
 व हीत्यादिवचनाद्व्यासयोगे मोक्षधर्मे च । हृदि नारायणे ह्येत-
 त्वया जगद्यस्मात् हृद्ये वं प्रभाष्य स इति पाठे । न हि मूर्ध्नि प्राणो स्थि-
 त इति मनसः स्थितिः संभवति । यत्र प्राणो मनस्तत्र तत्र जीवः
 परस्तथेति व्यासयोगे । योगधारणामास्थितः । योगभरण एवा-
 मियुक्त इत्यर्थः । नित्यमुक्तस्य नित्यापायवतः । योगिनः परिपूर्ण-
 योगस्य तत्प्राप्तिस्तौति । यामिति । परमासिद्धिं गताहिते इति तत्र हे ॥ श्रीराम

॥ ४३ ५

श्रुतेः। वायुजयादियोगयुक्तानां मृतिकाले कर्तव्यमाह। विशेषतः प्र
याणकाले इति। वायुजयादिरहितानां मपि ज्ञानभक्तिवैराग्यादि
संपूर्णानां भवत्येवमुक्तिः। तद्वत्तत्त्वीषज्ञानाय संपूर्णानां निपु
णानां तद्वत्कथंचिद्भवतीति विशेषः। उक्तं भागवते। पानेन ते देव
कथासुधायाः प्रबुधभक्त्या विशदाशया ये। वैराग्यसारं प्रतिकु
भ्यबोधं यथांजसा लोपु रकुंठधिष्ठयं। तथा परेता स समाधियो
गबलेन जित्वा प्रवृत्तिबलिष्ठा। त्वामेव धीराः पुरुषं विशंते तेषां
श्रमः स्यान्न तसेवया त इति। ये तु तद्भावितालोके ये कान्तित्वं स
माश्रिताः। एतद्दभ्यधिकं तेषां तत्तेजः प्रविशंस्तेति मोक्षधर्म
। संपूर्णानां मेव मोक्षाविरक्तिज्ञानभक्तिभिः। नियमेन तथापि र
जयादियुतयोगिनां। वश्यत्वा न्न सस्वीयसूत्रमप्याप्यते ध्रुवमिति

॥ ४४ ॥

कथ्यते इत्यभिधानात्। परमसाधनमाह। पुरुष इति। यत्कालाद्यभिमानि देवता गता आरत्यनारती गच्छन्ति आह। यत्रेत्यादिना। काल इत्यपलक्षणं अग्न्यादेरपि वक्ष्यमाणत्वात्। ज्योतिरर्चिः। तेर्विषममि संभवन्ति इति हि श्रुतिः। तथा च नारदीये। अग्निं प्राप्य ततश्चार्चिस्ततश्चाप्यहरादिकमिति। अस्मिन्नि देवताश्चाग्न्यादयः। कथमन्यथा आर्यमाणपक्षमिति यज्यते। दिनादिवेवतामिस्तु पूजितो ब्रह्मयातिहीति ब्राह्मे। मासाभिमानिभ्योऽयनाभिमानौ च पृथक्। तच्चोक्तं गारुडे। पूजितस्त्वयनेनासौ मासैः परिभूते न हीति। अहरभिहितं मुकुपौर्णमास्यायनं विषुवासह। तच्चोक्तं ब्रह्मवैवर्ते। साक्षात् मध्यं दिनेनाथमुक्तेन च स पूर्णिमा। स विषानायनेनासौ पूजितः केशवं ब्रजेदिति च। एते सती सोपाये ज्ञाता नुशयनमुह्यति। तच्चाह स्मारे। सती ज्ञाता नु सोपाये अनुशयनसाधनं

॥ श्रीराम

॥ ४४ ॥

ह

तुः महामेतै बस्य ब्रह्म सद नस्य न पुनरावृत्तिः । तच्चोक्तं । नारायणगोपालक
त्वा । आमेरुस्य ब्रह्म सद नादा जना न्न जनिर्भुवि । तथा प्यभावः सर्व
त्र प्राप्येव ब्रह्म देव जमिति । यं प्राप्य न पुनरावृत्तिरिति स्थापयितुं
मव्यक्ताख्यात्मसामर्थ्यं दर्शयितुं प्रलयादिदर्शयति । सहस्रयुगेत्या
दिना । सहस्रशब्दो ज्ञानेकवाची । ब्रह्मरूपसाविश्वरूपस्य रजनीति
हि श्रुतिः । द्विपराधप्रलय एवात्र विवक्षितः । अव्यक्ताव्यक्तयः स
र्वीरुक्तेः । उक्तं च महाकौर्म । अनेकयुगपर्यंतं महाविष्णोस्तथा ।
निशा । रात्र्यादौ लीयते सर्वमहरादौ च जायत इति च । यः स सर्वेषु
भूतेष्विति वाक्यशेषाच्च । अव्यक्तो मगवान् । यं प्राप्य न निवर्तते
इति । मामुपेत्य कृत्स्नस्य परामर्शात् । अव्यक्तं परमं विष्णुमिति
प्रयोगाच्च गारुडे । आत्मस्वरूपं । तेजः स्वरूपं च ग्रहमादौ धामिति

गीता
॥४५॥

१३०

इदमग्र आसीन्न एषिवीनवायुर्नोकाशो न ब्रह्मान रुद्रो न देवान् न ऋषयः
सोऽध्यायदिति च सामवेदे ज्ञात्वा व्यशस्वायं ॥ प्रत्यक्षान् गमयन् शब्देनोपरो
क्षज्ञानसाधनत्वमुक्तं ॥ तद्ज्ञानाद्यो ह मयेति तर्हि किमिति न दृश्यते इ
त्यत आह ॥ अव्यक्ते मूर्तिनेति ॥ मस्थत्येपि यथा एषिव्यो स्पृष्टा स्थिता
नि न तथा मयीत्याह ॥ न चेति ॥ न दृश्यश्च स्पर्शपासो नासौ न स्पृश्यः स्पर्श
ने न चेति मोक्षधर्मे ॥ संज्ञा संज्ञ इति च ॥ ममात्मा देह एव मृतत्वावनः ॥
महाविभूते माहात्म्यशरीर इति हि गोमोक्षधर्मे ॥ मस्थानि न च मस्थानी
त्यस्य दृष्टोक्तमाह ॥ यथा काशस्थित इति ॥ न ह्यकाशस्थितो वायुः स्प
र्शद्याप्नोति ॥ ज्ञानप्रदर्शनार्थं प्रलयोदि प्रपंचयति ॥ सर्वभूतो नीत्या
दिना ॥ प्रकृत्यवस्थं सस्तु यथा कश्चिन्ममार्थोऽपि पादनगंतुं लीलया देउ
मवष्टभ्य गच्छति ॥ सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैव ज्ञातुं त्वमर्हसीति मोक्षधर्मे
॥ सर्वभूतगुणैर्युक्तं देवं मा ज्ञातुं मर्हसीति च ॥ विदित्वा सत्तत्त्वमाणि

श्रीराम
॥४५॥

न कश्चिन्मोहमाप्नोति न चान्यात न च वैरातिरिति ॥ ॥ श्रीमदीताभाषे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ॥ सप्तमाध्यायोक्तं स्पष्टयत्यस्मिन् अध्याये राज
विद्याप्रनविद्या प्रत्यक्षं ब्रह्मावगम्यते येन तत्प्रत्यक्षावगते अक्षे चिद्वि
द्येषु प्रति प्रति स्थित इति प्रत्यक्षः ॥ तथा हि चक्रातिः ॥ यः प्राणतिष्ठन् प्रा
णादंतरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं ॥ यः प्राणमंतरो यमयति एष
त आत्मा तर्काम्यमिति ॥ यो वाचि तिष्ठन् यः श्वसुषितिष्ठन् इत्यादि ॥
य एषांतरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति च ॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो गुष्ठे च समा
श्रित इति च ॥ त्वं मनस्त्वं चंद्रमास्त्वं च क्षुरादित्य इति त्यादेऽश्वमोक्षधर्म
स प्रत्यक्षे प्रति हि सोऽक्षेषु अक्षावा नृहि संभवति य एवं विद्वान्प्रत्यक्षं वे
देति ॥ सामवेदे चारूपा शरायां धर्मो भिगवान् ॥ तद्विषयं धर्म्यं सर्वं
जगद्यत इति धर्मः ॥ एषिनी धर्ममर्धनीति प्रयोगान्मोक्षधर्मो भारव
भक्त्ययितो योगोति च ॥ भर्ता स नृन्मयीयमाणो विभर्तीति श्रुतेः ॥ धर्मो वा

न एव च । यदनुग्रहतः संतिन संतियदुपेक्षयेति भागवते । यस्मात्सत्ते
 व कर्मशक्तिः । कुतस्तस्य कर्मबंध इति भावः । न कर्मणा बंधते नो क
 नीयानिति श्रुतिः । यः कर्मापि नियमयति कथं च तं तव ध्याति । उदा
 सीनवदिति चैस्वयमेव प्रकृतिः स्रयत इत्यत आह । मयेति । प्रकृतिः
 स्रति द्रष्टा कृतहि मेवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । यतः प्रसूता जगतः प्रसू
 तिः तोये जीवान् व्यसंसर्जस्रम्या । तर्हि कथं केचित्त्वामेव जानेति ॥
 काचतेषां गतिरित्यत आह । अवजानंतीत्यादिना । मानुषी तमं मूढा
 नां मनुष्यवत्प्रतीतां न तु मानुषरूपां । उक्तं च मोक्षधर्म । यत्किंचिदि
 ह लोके स्मिन् देहबध्ने विशंपते । सर्वे पंचमिराविष्टं सृते रीश्वरबुद्धि
 जैस्त्वि ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् । स्रतां तारात्मा विज्ञेयः
 सगुणो निर्गुणोऽपि च । भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषुर्नृपस्तमेति च । अव ॥ श्रीराम ॥

षडंगं च महेश्वरं । प्रधानविनियोगस्थः परंब्रह्माधिगच्छतीति च । न क
त्र चिच्छक्तिरेतन्तत्त्वाविहन्यते तस्य महेश्वरस्य । तथापि मायामधि
रह्यदेवः प्रवर्तते सृष्टिविलापनेष्विति च । गेदखिलेषु । मय्यनेतगु
णेनेतगुणतो नंतविग्रहे इति च भागवतैः । अथ कस्मादुच्यते परं
संहरति संहरयति चेत्साधवर्णे । परास्यशक्तिर्विविधैर्वर्ण्यते इति च
। विष्णोर्नुकवीर्याणि प्रबोचयः पार्थिवानि विममेरजांसि । न ते वि
ष्णो जायमाने न जातो देवमहिम्नः परमंतमापेत्यादेशः । प्रवृत्तेर्व
शादवशात् । त्वमेवैतत्सर्जने सर्वकर्मण्यनंतशक्तोऽपि स्थमाययेव । मा
यावशाच्चावशां लोकमेतत्तस्मात्सहस्यस्यसिपासीशविष्णविति गो
तमखिलेषु । उदासीनवृत्ततूदासीनः । तदर्थमाह । तं दर्थमाह । अस
क्तमिति । अवाक्यनादवैति श्रुतेः । इदं कर्मचक्रालम्बस्वभावोजी

गीता

॥४७॥

सावाचायोद्विष्याद्विष्णुमव्ययं। मज्जंति पितरस्य नरकेशाश्वतीः समाः।
योद्विष्याद्विबुधश्चेद्वेवं नारायणं विभुं। कथं स न भवेद्विष्य आलोकात्
स्य कस्यचिदिति। सर्वोत्तरे ज्ञानभक्ती ह्यस्य नारायणे पुष्करवि
हराये॥ सर्वो ब्रह्मा देव्युतश्च तस्मिन् भ्रूणानं तद्गोप्यस्य समो न चे
नेति च सामवे देशां दिल्लशारवायां। देवाश्चैद्यादयो नृपाः। वेरेण यन्
पतयोः शिशुपालोऽसाज्वा दयोगतिविलासविको न नाद्येः। ध्या
यंतमा रुतधियः शयनासनादौ तत्साम्यं मीयुरनुरक्तधियः पुनः।
किमित्यादितुर्मगवतो भक्तिप्रियत्वं ज्ञापयति नित्यध्यानस्तुत्यर्थ
न। स्वभक्तस्य कदाचिच्छापवलात्तद्वेषिणोऽपि भक्तिफलमेव भगवा
नृददातीति। भक्ता एव हिते पूर्वशिशुपालादयः। शापवलादेव द्वेषि
णः। तस्मिन्ने पूर्वपार्षदतेशापोदिकथनाच्चेतत्तायते। अन्यथा कि
मिति किमिति तदप्रस्तुतमुच्येत। भगवतः साम्यं कथनं तु द्वेषिणाम

श्रीराम

॥४७॥

तारप्रसंगे चैतदुक्तं । अतो नावताराः पृथक्शक्त्याः रूपाण्यनेकार्थि स
 जस्रादुभौ नमो वायसः । नाराहं नारसिंहं वा मनं मानुषं तथेति । तत्रैव
 । प्रथममादिसर्गकाल एवावताररूपविभासयुक्ते रिति । अतो न तेषां
 मानुषत्वादिविनाश्रान्तिभूतं महदीश्वरं चेति कृतं महेश्वरं । तथा हि ।
 ब्रह्मव्यशाखायां । अनाद्यनंतं परिपूर्णरूपमीश्वराणामपि देववी
 र्यमिति । अस्य महतो भूतस्य निश्चयितमिति च । ब्रह्मपुराणे हित
 ब्रह्मकायके महाराजिके तिमोक्षधर्मे । तेषां फलमाह । मोक्षाशास्त्रं ॥
 यथाशाः । भवगवद्वेषिमिराशासितमामुष्मिकेन किंचिदाप्यते । यज्ञा
 दिर्कर्मो कर्मणि च तेषां दृष्टेयं । ज्ञानं च केनापि ब्रह्मरूपादिमत्तयाद्युपा
 येन कश्चिदसुरूपार्थः । आमुष्मिकस्तेराप्यत इत्यर्थः । वक्ष्यति च । तान
 हं द्विषतः क्रूरा न संसारेषु न राधमान इत्यादि मोक्षधर्मे च । कर्मणामन

१ गीता

॥ ४८ ॥

तिः। साम्येपि वाक्ययोर्लोकानुकूलयोर्लोकानुकूलानुकूलयोर्लोकानुकूल
 लमेव बलवत्। लोकानुकूले च भक्त प्रियतां। नेतरत्। उक्तं च तेषां पूर्व
 भक्तत्वं। मैत्र्ये सुरान् भागवत्तां स्वधोशो संरंभयोगो मिनिविष्णिनेत्ता।
 नित्यादि। अतो भगवत् इषिणा न काचिद्भूतिरिति सिद्धं। द्वेषकारणमा
 ह। राक्षसीमिति। नेतरे द्विषंति इति दर्शयितुं देवानाह। महात्मान इत्या
 दिना। सर्वत्रैक एव नारायणः स्थित इति। एकत्वेन पृथक्त्वेन सर्वतो
 वैलक्षण्येन। बहुधा हितस्य रूपमाभाति। शुकुमिव लोहितमिव
 योनीलमथाजुनमिति सनत्सुजातो। देवमेवायजै इत्युक्तप्रकारे
 ण बहवो बहुधा प्रतिज्ञातविज्ञानमाह। अहं क्रतुरित्यादिना। क्रतवो
 ग्निष्ठा मादयः। यज्ञो देवतामुद्दिश्य परित्यागः। उद्दिश्य देवान् द्रव्याणां
 त्यागो यज्ञ इतीरित इति अभिधानात्॥ गम्यते ममुष्कमिति। तमा
 हि। सामवेदे वा शिष्टशारवायां। अथ कस्मादुच्यते गतिरिति ब्रह्मेव गति

र

श्रीराम

॥ ४८ ॥

पिद्वेषमनिरूप्यकथनं। पूर्वतनभक्तिफलमेवददातीतिज्ञापयितुं। नमे
भक्तः प्रणश्यतीतिचनश्यति। नचभावोहिमवकारणमित्यादिविशो
धः। द्वेषमाविनाद्वेषएवहिमवतीतिहियुक्तं। अन्यथागुरुद्वेषिणोपि
गुरुत्वंमतीत्याद्यनिष्पत्तमापद्येत। नचाधिस्तत्त्वविशेषः। तेषामेव।
हिरण्यकशिप्यादीनां पापप्रतीतेः। हिरण्यकशिपुश्चापिभगव
न्निंदयात्मनः। विविक्तरसगात्सूनोः प्रलहादस्यानुभावतइति। यद
निंदसितामहंमिसाधारस्यतस्मात्सितामेप्येतदुरंतादुस्तराद
द्यादितिप्रलहादेनभगवतोवरयाचनोच्च। नहंग्रंथेषुच निषेधः
। कुत्रचिदेवतेदुक्तिरिति विशेषः। यस्मिन्नादुच्यते तत्रैवचनिषे
धउक्तः। महातासूर्यविरोधश्चोक्तः पुरस्तात्। अयुक्तिमन्योयुक्ति
मत्सेवबलवन्तिनान्मानियुक्तयश्चोक्ताः। अन्येषां। नचेषांकाचिद्

गीता

॥४९॥

संदृश्यमंडल इति च मोक्षधर्मे । नित्यमभितः सर्वतो मुक्तानां । तर्ह्यहं कृतुरि
 त्याद्यसत्यमिति अत आह । येपीति । कारणमाह । विधिपूर्वकत्वे अहं हीति ॥
 फलं विविच्य आह । यातीति । दुर्लभं संख्येः पूजयित्वा तु मशच्यो महत्वादि साशं
 क्य आह । यत्रमिति । न त्वविहितपत्रादितस्यापराधत्वात् केवराहादौ । भ
 त्तयेनाहं तु इति भावः । भक्तप्रियं सकललोकेन मस्तुते चेति भारते
 । एतावानेव लोके स्मिन्पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः । एकांतमक्तिर्गोविंदे यस्य
 वैत्रात्मदर्शने । अतो यत्करोषि तर्हि स्नेहादिमत्वादल्पभक्तस्यापि कर
 स्य चित्तबहु फलं ददाति विपरीतस्यापि केस्य चिद्विपरीतमित्यत आह
 । समोहमिति । तर्हि न भक्तिप्रयोजनमित्यत आह । ये भजंतीति । मयि
 ते ते पुनोप्यहमिति । मम ते वशाः तेषामहं वश इति । उक्तं च पेगिखिले
 पु । ये वै भजंते परमं पुमो सं तेषां वशः संतु ते तद्वशा एवेति । तद्वशा एव ते
 सर्वदा । तथापि बुद्धिपूर्वकत्वात् ॥४९॥

श्रीराम

॥४९॥

स्तद्धिगम्यते। पापविमूक्तैरिति। साक्षादीक्षत इति साक्षी। तथा हि बालकलशा
स्वाया। स साक्षादिदमद्राक्षीत्तसाक्षिणः साक्षित्वमिति। शरणमाश्रयः स
सारणीतस्य परमं यः परायणमिति ह्युक्तेः। नारायणं महादेवं विश्वात्मानं
परायणमिति च। संहारकाले प्रकृतोजगदन्धीयत इति निधानं। तथा
पृथ्वेदखिलेषु। अपेक्ष्यमप्येमां यया विश्वकर्मण्यदेजगन्निहितं मुस्र
चक्षुरिति च। सत्कार्यमसत्कारणं। सदमित्यक्तत्वरूपत्वात् कार्यमित्युच्य
ते नृधेः। असद्व्यक्तरूपत्वात् कारणचापिशब्दितमिति ह्यभिधानात्। अ
सच्चसच्चैव च यद्विश्वं यः सदसत्परमिति च भारते॥ तथापि मद्रजनमेव
देवताभजनद्वारमिति। तत्रैविद्यमित्यादिना। अनन्याः॥ अन्यद्विंत
यित्वा। तथा हि। गौतमखिलेषु। सर्वपरित्यज्य मनोगतं यदिना देवं केव
लं शुद्धमायं। ये चिंतयन्तीह तमेव धीरा अनन्यास्ते देवमेवाविशन्तीति
च। कामं कालेन महताः कांतित्वं समाहितैः। शम्भोद्रुपुंसमगवाश्रभा

गीता

भाष्य

॥ ५० ॥

तपो नानृतमुक्तपूर्व। पूजां गुणानां सततं करोमि परस्य गुह्यं न च मिन्नपूर्वं
गुह्यानि च त्वारिष्यथागमं मे। शत्रौ च मित्रे च समोस्मि नित्यं न चापि देवं श
रणं प्रपन्नः। एकांतभावेन मया ज्ञातं मे ते विंशोपेः परिशुद्धसतः। कर
स्मान्नपस्येयमनेन मेनमिति मोक्षधर्मे आचारस्य साधनं त्वोक्तं श्रुत्वा। सा
नाभावे सम्यक् भक्त्यभावात्। तथा हि गोतमरिव लेषु। विना ज्ञानं कुतो भ
क्तिः कुतो भक्तिर्विना तु तत्। भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैतच्चि
त्तमेककालमिति भागवते ॥ ॥ श्रीमद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ५
उपासनाय विभूतिविशेषकारणत्वं च केषां चिदनेनाध्यायेनाह। प्रीय
माणाय श्रुत्वा संतोषं प्राप्नुवतो प्रभवंप्रभावं मदीयां जगदसृजित्वा। त
दशत्वात्तस्यैक्यं न्यते। यद्यदस्ति। तद्दिदेवादयोजानंति सर्वज्ञत्वात्। अतो
नास्तीति भावः। अहमादिहीनित्वं परमं यस्मिन् शक्तुस्तस्य जनिरि
ति। ज्ञापनार्थं। अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः इति नोक्तं। उक्तं चैतत्सर्वमन्यत्रा
ति

श्रीराम

॥ ५० ॥

बुद्धिपूर्वकत्वेन मे दः। उध्वादिबधिशुपाकादिवच्च। तच्चोक्तं तत्रैव। अ
बुद्धिपूर्वोद्योवशास्तस्य ध्यानात् न नैशो भवन्नो बुद्धिपूर्वमिति। न भव
त्येव प्रायस्तद्भक्तो दुराचारः। तथापि बहुपुण्येन यदिकथं चिद्भवति त
द्विस्त्राधुरेव मंतव्यः। कुतः। द्विप्रभवोति धर्मात्मा। देवदेवांशादिष्वेव
चैतद्भवति। उक्तं च शांतिस्मृत्यायां। नाविरतो दुःश्र्वरितो न भक्तो
वासमाहितः। सम्यक् भक्तो भवेत्कश्चिद्वास्तु देवमलाशयः। देवर्षयस्त
दंशाश्च भवंति कचज्ञानत इति। अतो न्यः कश्चिद्भवति चेत्तुं मिक्
त्वेन सो न मेयः। साधारणपापानां तुल्यसंगात्महत्यपि कथं चिद्भक्तिर्भवति
। साधारणभक्तिर्बेतरेषां सशठभक्तिरूपयाति योर्धत्तृणां तमथ चेष्ट
मवेहिनान्यभक्तमवेहि। श्रीविष्णुपुराणे। साप्रदधानस्य विवर्धमान
विरक्तिं मन्यत्र करोति पुंस इति च। वेदास्वाधीतो मम लोकनाथ तसं

गीता

॥५९॥

भाष्य

२०

प्राथमिकत्वादेवभवति। गौतमस्मृत्येवोक्तं। स्वायंभुवंरोचिषं चरेवतंचत
यात्तमं। वेदयः सप्रजावानिति। पूर्वभ्यो ह्युत्तराजायं त इति चोपां प्राधान्यं
। उजातेषु च नो ह्यंतापसस्य भगवदवतारत्वादनुरक्तिः। तत्र भागवते प्रसि
धं। मानसत्वं च सर्वेषां मनूनामंक्तं भागवते। ततो मनूनां ससर्जा ते मन
सो लोकभावना नरुति। अन्यपुत्रत्वं चापरित्यज्यापि पुत्रैर्लेशरीरं कद्रवति
। प्रमाणं चास्मयवाक्यानुपपत्तिरेव। पूर्व इति विशेषणञ्च तसिद्धिः। मत्तो
सावो येषां ते मद्रावाः। एते ब्रह्मणो मानसा जातास्ते मत्त एव जाताः इति भा
वः। सति च सजतः केचिदित्याह। अहमित्यादिना। ब्रह्मपरिपूर्णं। अथ
कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति ब्रह्मेति ब्रह्मयति चेति श्रुतिः। ब्रह्म ब्रह्मि ब्रह्मवि
ति पठ्यते। परं मया महद्ब्रह्मेति च विविधमासीदिति विष्णुः। तथा हि॥
पारुष्यशारवाणं। विभुप्रभु प्रथमं मेह नावत इति। सत्त्वेव आसवद्विवि
धो भवति। सो कामयत बहुस्यां प्रजायेयेत्यादेश्च। विभूतयो विविधा भूत

श्रीराम

॥५९॥

पि। को अधावेदक इह प्रवोचत्कृत आज्ञा तावत्तदयं निरुद्धिः। अर्वाग्दे
 वा अस्य विराजनेनाथा को वेदयत आवभूवेति। न तत्प्रभाव मृषयश्चेद
 वा विदुः कुतो न्येत्य धृतिप्रमाणा इति च त्रैवेदसिलेषु। अन्यस्वा
 र्थो यो मामजमिति नाक्यशेषा देवज्ञायते। अनेन श्रवणं ता। आदिष्व
 सर्वस्येत्यनादि। अजत्वेन प्रसिद्धेरितरस्य तत्प्रथयति। बुद्धिरित्यादि
 ना। कार्याकार्यविनिश्चयो बुद्धिः ज्ञानं प्रतीतिज्ञानं प्रतीतिबुद्धिः कार्या स्तुति
 कार्यविनिश्चय इति ह्यभिधानं। इन्द्रियनिग्रहः। शमः परमात्मनिष्
 ता। शमो मनिष्ठा वेदिर्दम इन्द्रियनिग्रह इति भागवते। तुष्टिरलं
 बुद्धिः। अस्तु बुद्धिस्तथा तुष्टिरित्यभिधानात्। पूर्वसप्तर्षयः। मरीचिर
 त्र्यंगिरसो पुलस्त्यः पुलहः। केलुः। वसिष्ठश्च मेहाते जाइते मोक्षधर्माः
 ताः ते हि सर्वपुराणेष्व्यते। चत्वारः प्रथमाः स्वायंभवाद्याः तेषां हिमाः
 प्रजाः। नभविष्यतीरिभाः प्रजा इति युक्ते। विभागः प्राधान्यं प्राथम्यं च।

मिता

॥ ५२॥

यां। रश्मामश्चेति व्युत्सतेः। आद्यादयति सर्वे वा सयति वसति सर्वत्रेति वा
 स्रुदेवशब्दार्थोक्तः। पुरस्तात् आद्यामिजगत्सर्वं भूत्वा सूर्य इवांशुमिः
 सर्वभूताधिवासश्च वा सुदेवस्ततोऽस्म्यहमिति मोक्षधर्मे विशिष्ट
 सर्वस्मां। दासमंतास एवेति व्यासः। स व्यासो विततमं वैविः सोऽधस्तात्
 उत्तरतः स पश्चात् पूर्वस्मात् दक्षिणतः स उत्तरत इति। यच्च किंचिज्जो
 गत्सर्वं दृश्यते श्रूयते पिका। अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः
 इति च। मया विनो यद्भूतं स्यात्तन्नास्ति। विश्वरूपः अनंतगतिः। अनंतभा
 गः। अनंतश्रुत्यादि मोक्षधर्मे। यद्यद्विस्तृतिमदिति विस्तरः। विष्णोर्हीनि
 तुस्वरूपाण्येव। अन्यानितृते जो युक्तानि तथा च पेंगिरिबलेषु। विशेष
 नात्तद्देवैर्देवैर्देवाज्जात्या अंशयुता अन्यजीवाः। कृष्णोऽसौ राम
 कृष्णो च रामकपिलौ यज्ञमुखाः स्वयंस इति। स एवैकोनार्गवदाशरथी

॥ श्रीराम ५

॥ ५३॥

यो न जायते र्दयति च संसारमिति जनार्दनः। तथा च बभूव व्यशारवायां।
स भूतः स जनार्दन इति स ह्यासी स नासी सो र्दयदिति। विष्णुः सर्व व्यापि
त्वप्रवेशित्वादेः। विष्णु व्याप्तौ विश्वप्रवेशेन इति च पठन्ति। गतिश्च स
र्व भूतानां प्रजानां चोपि भारत। व्याप्तौ मेरोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधि
कामम। अधिभूत निविष्टश्च तदिष्टश्चास्मि भारत। क्रमणा चाप्यहं
पार्थ विष्णुरित्यपि संज्ञित इति मोक्षधर्मे। सत्स्वरूपः पाल्यत ते कीय
ते जगदनेनेति कपिलः। प्रीतिः सत्त्वं क्रमानंद इत्यभिधानात्। प्राणो ब्र
ह्म कंब्रह्म खंब्रह्मेति च। नृषि प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विष्णोर्तिजाय
मानं पश्येत्। सुखानंदं दास्य लना लोपना च यं वै देवं कपिलमुदाहरंती
ति वाभ्र व्यशारवायां। आनंदरूपतोऽर्णत्वा लोकर मणत्वा च रामः। आनं
दरूपो निष्परिमाण एव लोकश्चैतस्माद्रमते ते न राम इति शांडिल्यशाखा

॥ गीता ॥

॥ ५३ ॥

१६

जनमिहादौ ॥ पाधान्येचसिद्धमेकत्रदर्शनासर्वत्रभगवद्दर्शनस्य ॥ योमां प
 स्मृतिसर्वत्रेसादौ ॥ ॥ श्रीमद्गीताभाष्येदशमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ यथाश्रु
 तेध्यानंशक्यंतथास्वरूपस्थितिरनेनाध्यायेनोच्यते ॥ प्रभुः समर्थः ॥ ना
 स्तितस्मात्परंभूतंपुरुषोदेसनातनादिति मोक्षधर्मे ॥ प्रभुरीशः समर्थ
 श्र्वेत्यभिधीतं ॥ हरिः सर्वयज्ञादिभागहारित्वात् ॥ इदं पठते गेहेषुहरेमा
 गं कृतं घटं ॥ नृणां मेहरितः ॥ श्रीकृष्णस्माधरिरिति स्मृतं ॥ इति मोक्षधर्मे
 ॥ सर्वोश्र्वर्यमयं देवं सर्वोश्र्वर्यात्मकं ॥ सहस्रशब्देनंतवानी ॥ तदपि पाक
 शासनविक्रमइत्यानेत्यर्थमेव ॥ ऋग्वेदखिलेषु ॥ अनंतशक्तिः परमो नं
 तवीयोसोनंततेजाश्र्वंततस्ततोपिशतिमहातमस्योच्च ॥ प्राबल्ये ॥ नचप
 रिमाणोस्य किंचिदप्रयोजनं ॥ अनेकशब्देनंतवानी ॥ अनंतबाहुमिति
 चवक्ष्यते ॥ सर्वतः पाणिपादंतदित्सादिच ॥ विश्वतश्चकुरुतविश्वतो
 मुखोविश्वतोबाहुस्तविश्वतस्यात् ॥ संबाहभ्यांधमतिसंपतनेर्धावा

दिनप्रत्यायना

श्रीराम

॥ ५३ ॥

कृष्णा धाः स्वे शयुता अन्यजीवा इति गोतमखिलेषु। अथ यो मनवो देवा
मनुष्या मही जसः। कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतेयः स्मृताः। एते स्यांश
कलाः पुंसः कृष्णास्तु भगवान् स्वयमिति च भागवते। अथ्यादीनं शयु
कलेनोक्ता ब्राह्मदीन्यरूपतेनाह। तुशब्द एवार्थः। अन्यस्तु विशेषान्
कुत्राप्यवगतः। अंशत्वं तत्राप्यवगतं। उद्धर्हि मनः केशाविति। मृड
यंतीति च बहुवचनेन चायुक्तं। नष्टतरान्यदुक्ता पूर्वपरा मृश्यते क्रियो
न्यमाना दृष्टा कुत्रचित्। किमिति वक्ष्यमाणप्राधान्यतापनार्थं न तूक्त
निष्फलत्वज्ञापनाय। तथा सति नोच्यते। अज्ञात्वेन सर्वविशेषयुक्तं दे
वं परं को विमुच्येत बंधात् इति ऋग्वेदखिलेषु। त्वंतु बह फलप्राप्तियोग्य
इति तवेति विशेषणं। अन्यस्तु सार्थत्वेन प्रसिद्धं कत्र किंशब्दः। रागदे
षौ यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनं। तावुभौ यदि न स्यातां तपसा किं प्रयो

भवति। असंख्याताज्ञानकास्तस्य देहाः सर्वपरिमाणविनर्जिताश्चेति
 ह्येवदखिकेषु। यावान्वाअयमाकाशस्तवानेषांतद्वदय आकाश
 उभेअस्मिन् घावापृथिवीअंतरेवसमाहिते। उमावग्निश्चवायुश्च
 सूर्याचंद्रमसोक्ताविति च। लक्ष्मणस्य गर्भजेगतातिभरावसन्नपा। ६
 णिप्रहारपरिरूग्णफणातपत्रमिति भागवते। नचेतदयुक्तं। अचिं
 त्यशक्तित्वादीश्वरस्य। अचिंत्याः खलु येभावा नंतास्तर्कणयोजयेदिति
 श्रीविष्णुपुराणे। नेषातर्कणमतिरापनेयेति चक्रतिः। अतिप्रसंगस्तु
 महातास्यैवशादाक्यबलाच्चापनेयः। नहिद्यद्वक्तृश्रिसदार्थेन
 दृष्टयेनानताप्रमाणदृष्टः सति निराक्रीयते। केषुचिदसदार्थेषु वा
 क्यव्यवस्था। अचिंत्यशक्तिभावादंगीक्रियते। गुणाः श्रुताः सुविरु
 द्धाश्चदेवे संत्यश्रुता अपि नैवात्रशंका। चिंत्याअचिंत्याश्चेतथैव

॥ श्रीराम ॥

॥ ५४५ ॥

भूमीजनयनूदेवरकृतिचक्रवेदे। विश्वतश्चक्षुरतविश्वतोमुखो वि
 श्वतोहस्तउतविश्वतस्पात। संबोहभ्यां नमस्ति संपत्तौ नैर्द्यवाभूमीजन
 यनूदेवरकृतिचयजुर्वेदे। विश्वशब्दश्चानंतवाची। सर्वसमस्तं विश्वं
 च अनंतं पूर्णमेवेति अस्मिधानात्। अनंतपादमनंतवाहमनंत
 ब्रह्मपुरुषमिति चवाभ्रव्यशाखायां। महत्वाद्युक्तिस्तुतदात्मकत्वे
 नापिभवति। अन्यथा चानादिमसरब्रह्मेत्याद्येतत्स्यात्। एकैतत्
 नेतानि अस्यरूपाणि इत्यनंतरूपः। अन्यत्र त्वपरिमाण इति उक्तं
 ह्यभयमपि। परासरं यन्महतामहातेयदेकमव्यक्तमनंतरूपमिति
 यजुर्वेदे। अव्यक्तस्यानंतत्वादेव महतामहात्वे परिमेयत्वं सिध्यति।
 महतं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितं। अनंतस्य नतस्यांतः संख्या
 नंवापि विद्यते। सादिसपुराणे। तानि चैकानिरूपाण्यनंतानीति चैकं

गीता-

॥५५५॥

भाष्य

११

द्यावौ। मानो माता पृथिवी दुर्मतो धातु। मधुयोरस्तुनः पितोः सादिप्र
योगात्। न तु नियमतो भयप्रदं। तत्स्वरूपं। नारदस्य तदभावात्। के
षां चित्तथा दर्शयति मगवान्। प्रियंति केचित्तस्य रूपस्य दृष्टौ विभ
ति कश्चिदभ्यसे सर्वतृप्तिरिति वारुणशाखायां। न तस्यैतं पश्यं।
ति। अदृष्टापि तन्निरूप्यमये द्रष्टुः तथा प्रतिभाति। तथा च गोतम
स्त्रिलेषु। दृष्ट्वा देवं मोदमाना उरदृष्ट्वाप्येतद्गयादिभ्यते दृष्टवन्ते। पश्य
तिततेन्यस्तचक्षुर्मूर्खोस्तु तस्मिन्नेवेते मनसो गतत्वादिति। धर्मा
तरज्ञापनार्थमेव को भवानिति। एषति यथा क्वचित् क्वचित्ना।
मादि कं जानामि न पि ज्ञातिज्ञानार्थमेव को भवानिति दृष्टति। य
दितमेव न जानाति तर्हि विष्णो वितिसंबोधनं न स्यात्। तमक्षरमि
ति च। कालशब्दो जगद्वन्धनघेद न ज्ञानादिसर्वभगवन्धुर्मेवाची
। कलबन्धने कलघेदने कलज्ञाने कलकामधेनूविति च पठन्ति॥

श्रीरामः ५

॥५५५॥

दोषाः कृताश्च नाज्ञे हि तेषां प्रतीलाः । एवं परे न्यत्र भूभा भूभानां क्रमाद्य
 न स्पेति जा नाले श्रुतेः । उपचरितत्वं परिहाराय न सध्यममिति ।
 अन्यथा सताभावे नैव तस्मिन्नेः । विश्वरूपः परिपूर्णरूपः स विश्वरूपो
 न न रूपो यतो यं सो न तो न हि नाशो न हि नाशो स्तित स्येति शांतिं न्यशा
 स्वायं । अनकारककृतिमित्युक्ते मितत्वं शं कामपाकरोति । अत्र मेय
 मिति । शशिसूर्यनेत्रमित्यप्यहं कर्तुरित्यादिव दंगजाः सर्वसुरादयो
 पितस्मात्तदंगैर्यपिभिः श्रुतौ स्तस्मिन्नेः । नैव दखि वेषु । चंद्रमा मन
 सो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायतेत्यादि च । बहु रूपत्वाद्बहुप्रयत्नं च ते
 षां युक्तं । मातापित्रोरंतरंगः स एकरूपेण चान्यैः स न गतः स एकरूपेति
 नारुणश्रुतेरेकेणेन रूपेण यावापृथिव्योरंतरंगव्याप्नोति । पश्य मे
 पार्थरूपाणीति । बहूनि रूपाणि प्रतिज्ञातानि । मातापितरौ च पृथिवी

रितिकर्णः यदेतत्तदस्यमाणं तत्स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः। अग्नीषोमाद्यंत
 र्यामितया जगद्धर्षणादेर्दृषीकेशः। केशं त्वं तां श्रूनां तन्नियत्वादेः। प्रमा
 णं तु शशिसूर्यनेत्रमित्यत्रोक्तं। दृषीकाणां मिन्द्रियोणामीशालाञ्च दृषीके
 शः। तेषां दृषीकेशा विशेषत ईशत्वं च यः प्राणैर्लिष्टं नित्यादौ सिद्धौ न मे
 दृषीकाणि पतंत्य स सथे रत्यादि प्रयोगाच्च। एतरोर्ध्वो मोक्षधर्मसिद्धः।
 सूर्याचेद्रमसोराश्वत्केवोर्यं अशिसहितैर्बोधयन्स्थापयंश्चैव ज
 गदस्य ह्येतेष्टयक। बोधनास्थापनाञ्चैव जगतो हर्षसंभवात्। अग्नीषो
 मकृतैरेभिः कर्मभिः पांडुनंदन। दृषीकेशोऽयमीशानो वरदो लोक
 भावनरति। कथं स्थानं इदं विलदाह। कस्मादित्यादिना। पूर्णश्वासावा
 त्मा चेति। महात्मा। आत्मेशब्दश्चोक्तो भारते। यच्चाप्नोति यदा दत्तय
 ज्ञातिविषयो निति। यच्चास्य संततो भावस्तच्चैस्मात्मेति स्पष्टं। तस्य
 रंसदसतोः परं मिति भारते। एकस्त्वमेव कारयितानान्योऽस्यथापि
 स्वनैरूपं। तुभ्रांतप्रतीत्या। अन्यथा तदपि स्वन्नमेव प्रमाणानितूक्तं।

असंख्यसंख्येव च यद्विश्वं सदसतः पर

प्रसिधश्च सशब्देऽभवति। नियतं कालपाशेन बध्नांशं नू विवक्ष्यसे। अयं
 स पुरुष श्यामो लोकास्य हरति प्रजाः। बध्नाति एति मां रोद्रः पशुं रानया
 य भेति हिमोऽधर्मे। विष्णुना बधो बलिर्वति। विष्णो च धीश्चरुचितं
 धारयन् काल विग्रहे इति भागवते। प्रवृद्धः परिपूर्णा नादिर्वा। नू वै च
 स संचा मो ध्यादिति हि क्रंतिः। एतन्महद्भूतं मनंतमिति च। प्रविष्णुरसु
 तव सस्तवीयानुलेषेद्यस्य स्थविरस्य ना मेति च। न तु वर्धनं। ना सोऽज
 जाननमरिष्यति नैधते साविति भागवते। यस्य दिव्य हितद्रूपं स्वीयते
 वर्धते न चेति मोऽधर्मे। न कर्मणेति। तु कर्मणापि न के मुस्येयमिति।
 लोकान् समाहर्तुमिह विशेषेण प्रवृत्तं भ्रात्रादिश्चर्त इति। अपिशब्द
 संबंधः। प्रत्यनीकं तेषां परस्परतया सर्वे निभविष्यति। अक्षो हि ण्यादिभे
 देन बहुवचनं युक्तं। योस्य सिरः छिन्नं भू मो पातयति तच्छिरो भेस्यती
 तितसि तु न राज्ञाय द्रथोपि विशेषेणोक्तं। स वराया स वासनी शक्ति

गीता

भाष्य

॥५७॥

नोक्तं। अमं बोधांतु पक्षियंति श्रुधि श्रुतश्चि वंने वधामि। यं
कामयेतं तमुग्रं कणो मितं ब्रह्माणं तमृषितं सुमेधां। अहं रुद्राय ध
नुरातनो मि ब्रह्मादि पेशर वेहंते वाउ। अहं सुवे पितर मस्य मूर्ध्नि म
म यो निरस्वातेः समुद्रे। परो दिवा परे एना पृथिव्ये तावति महि
ना संबभूवेत्यादि च। त्वं पाजु एं क्रुषि मि भवति देवी त्वया ब्रह्मा
गत श्रीरुते त्वयेति च। इति शंका के स्य चिद्रवति। अतो ज्ञान नो
पि सूक्ष्म युक्ति ज्ञानार्थं पृच्छति। एवं शब्देन दृष्टं श्रुत रूप मत्कर्म
कदित्यादि प्रकारश्च परा मृश्यते। अव्यक्तं प्रकृतिः। महतः परम
व्यक्तं मिति प्रयोगात्। यत्तत्रि गुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं।
प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेष विशेषयित इति भाग्यते। अक्षरतत्त्वं। अक्ष
राक्षरतः पर इति श्रुतेः। परंतु ब्रह्ममगवतो न्यत्। आनंदमानंदमयो बसा

नहि

॥ श्रीराम

॥५७॥

१५॥ तस्योक्तपुष्पावृषणानिषेदतुर्यत्र देवाद्धिरेभागधेयं। चतुःशिरंतायुवतिः सुपेशा घृतप्र
 निपुरस्तात् ॥ ॥ श्रीमद्गीताभाष्ये येनादशोऽध्यायः ॥ ॥ अन्वक्तोपास
 नाद्गवदुपासनस्योत्तमत्वं प्रदर्शयितुं मत्तदुपायं दर्शयत्यस्मिन्
 ध्याये ॥ तदुपासनमपि मोक्षसाधनं प्रतीयते श्रियं वसाना अमृतत्वमा
 यन्भवन्तिसत्यासमिधामितद्रौति। अनाद्यमंतं महतः परं ध्रुवं नि
 चाय्यतं मूल्यमुखात्प्रमुच्यत इति च। अन्वक्तं च महतः परं। महतः पर
 मन्वक्तुमित्युक्तं परामर्शोपपत्तैः। उपास्यतां श्रियं मन्वक्तुं संतोभ
 क्त्या मर्त्या मुच्यते सर्वबंधैरितिसामवेदे अग्निवेश्यशारवायां। मह
 अमाहात्म्यं तस्याः वेदेषु च्यते। चतुष्कपदीयुवतिः सुपेशा घृतप्र
 तीकावयुनानिवस्त इति च। अहं रूद्रे पिबंस्मिन्मिश्रं रास्यहमादि
 तैरुतविश्वे देवैः ॥ इत्यारभ्य अहं राणीसंगमनीवसूनाचिकितुषी
 प्रथमा यज्ञिया नो ॥ तां मादेवो व्यदधुः पुरुत्राभूरिस्थात्रोभ
 र्यावेशयंती। मया सो अन्नमत्तियो विपश्यति यः प्राणितिय इष्टु

प्रतीकावयुनानिव ५८

दो। भवंतु तदुपासका एवोत्तमाः। इतरेषां तु किं फलमित्यत आह। ये हित्या
दिना। अत्रिर्देश्यते चोक्तं भागवते मायायाः। अप्रतर्क्यादि निर्देष्ट्यादि
ल्लिखेद्यपि निश्चयात् इति। ईश्वरस्तु देवराजो नोक्तः। देवमन्ये पदे इत्य
त्र। उक्तं च सामवेदे काषायणश्रुतौ। ना सदासी नो सदासी न दानो
मिति। न महाभूतं नो पभूतं तदाशीर्भिरित्यारभ्य तम आसीत्तमसा
गूढं मग्र इति। तमो ह्यव्यक्तं मजरं निर्देश्य मे षाद्येव प्रकृतिरिति
सर्वगा चित्यादिलक्षणा च साहित्यादि। मोक्षधर्मे नारायणगुणाश्च
यादजरादतीन्द्रियादग्राह्यादसंभवतः। असत्यादहिंसाछायाभावादि
तीयप्रकृतिविशेषादवैराग्यादक्षयात्। अमरादक्षरादमूर्तिलः सर्व
स्याः सर्वकर्तुः। शाश्वततमस इति। आसीदिदं तमोभूतं मप्रज्ञातमल
क्षणं। अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रकृतमिव सर्वतस्मिन् मोनवे। कूटस्थो
हर उच्यते इति वक्ष्यते। कूटे आकाशे स्थिता कूटस्था। आकाशे संस्थि

॥ श्रीराम ५
॥ ५० ॥

ने सर्वसुके ब्रह्मणि नासुदेने इति हि सागवते । रूपं चैतं साधितं पुरस्ता
त ॥ ३ ॥ पासनं नतयैव कार्यं । सहस्रशीर्षी पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
इत्यारम्यतमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्थाः अमृताय विद्यते इति
सा भ्यासा ॥ आदित्यवर्णत्वादिव्रनवृथोपचारत्वेनांगीकार्यः । तथा च
सामवेदे सौकरायणश्रुतिः । स्थाणुर्विवे प्राजापत्यः स प्रजापतिं पित
रमित्येवाच । मुमुक्षुमिराधुमिः पूतवापे किमुहवेतारके तारवाच्यं ध्यानं
नतस्यात्सरुचेः कथं स्यात्तु ध्येयश्चकः पुरुषो लोमपाद इति तं होवाचै
ष । वै विष्णुस्तारको लोमपादो ध्यानं नतस्यात्सरुचेर्वदामिसौ नंतरी
र्षी बहवर्णः सुवर्णः ध्येयः सर्वलोहितादित्यवर्णः । श्यामोऽथ बाह्वदये
सोऽष्टबोहुरनंतवीर्यो नंतबलः पुराण इति । अरूपत्वादेस्तु गतिरुक्ता । पु
रुषभेदश्च प्रश्नादोपतीयते । तं पुरुषं पासते तेषां पद्वारमव्यक्तमित्या

गीता

साध्य

॥५९॥

यासेनयदिभगवंतेउपास्तोउनेनवातदाभगवदापरोक्ष्यमेवभवन्ती
तिद्वितीयमधिकं। इन्द्रियसंयमनाद्युनर्मेवेत्कपासन्नस्यापिदे
वीनातिप्रसादमेतीति। देवस्तुतानिसौधुनानिसक्तिमतः स्वयमे
वप्रयत्नेनददातीति सौकर्यमिति सक्तानां भगवदुपासनैतरेस्तत्र
कुशोधिकतरः। तदेतत्सर्वपर्युपासते सन्नियम्प्राधिकतरइतिप
रिसंतशब्दैः प्रतीयते सामवेदे माधुच्छंदशाखायां चोक्तं। भक्तश्चा
तीवविष्णोर्भक्तीवजितेन्द्रियाः असम्पगाचारयुक्ताः। उपासतेतांसम
बुध्ययश्चतेषां देवीदृश्यतेनेतरेषां। दृष्टान्नसोभक्तिमतेवविष्णो
दत्तोपास्तोसर्वविघ्नान्घिनन्ति। उपास्यतेवासुदेवंविदित्वाततः
स्ततःशान्तिमत्यंतमेतीति। उक्तंयसामवेदे। अथास्यशाखायां॥
प्रसन्नोभवित्वादेवः सोव्यक्तेनसहैवतु। यानतातत्प्रसादोहिताव

मि

श्रीराम

॥५९॥

तेवत्रसंशयः

तादृशेषा ततः कूटस्थिता मतेति ह्येवेदखिलेषु। सा सर्वगा निश्चला लो
कयोनिः सा वा ह्येरा लोका गा विरजस्का इति सोमवेदगोपव नशाखा
या। कथं तस्मिन् विदुषा सकानो मुत्तमतमित्यत आह। कुश इति। अ
व्यक्ता गतिः दः संघवाप्यते गतिमार्गः। अव्यक्तो पासनद्वारको म
त्प्राप्तिमार्गो दुःस्वप्राप्यत इत्यर्थः। अतिशयोपासनसर्वेन्द्रिया
तिनियमनं सर्वसमबुद्धिसर्वभूतहिते रतत्वं तिसृष्वुच्चारस
म्यक् विष्णुमत्तयादिसाधनसंधर्ममतेनाव्यक्ता परोक्ष्यंतद्वैतच
नविष्णुप्रसादः। सत्यपितस्मिन्ननभगवदुपासनमृतेन तन्नर्तमोक्षः
विनाव्यक्तोपासनं भवत्येव। भगवदुपासकानां मोक्ष इति कुशिशेष्यमा
र्ग इति भावः। तथाप्यपरोक्षीरुता व्यक्तानां सुकरं भगवदुपासनमि
त्येता नवप्रयोजनं। तत्रापि यो व्यक्ता परोक्ष्यप्रयासः तावता प्र

गीता

॥ ६०५

दैव्यं च

सा

माध

मस्थिति

सांख्यप्रसिद्धं प्रधानं निषिध्य वैदिकमव्यक्तमेवेत्तं। तथा च सौकरा
यणश्रुतिः शरीररूपिकाः शरीरस्य विष्णोः रयतः प्रियासा जगतः रि
तिः स्रवतानां हि प्रमहं देवी ददातीति न वै दे इति च स्रवविशेषः। सु
वर्णवर्णपद्मकरा च देवी सर्वेश्वरी व्यासजरा च बुद्ध्या। सैवेति वै
स्रवतानां तु सीमो महाभूतिः श्रीस्तु दध्ना न देव इत्येव दखितेषु
मदपासकानां भक्तानां न कश्चिच्छेद इति दर्शयति। ये त्वित्येव
ना उक्तं च सौकरायणश्रुतौ। उपोसते ये पुरुषास्तु देवमव्यक्ता
देही सितं किं तु तेवमिति। तेषामेव प्रतिनः श्रेष्ठो चेवानन्यदे
वताः। अहमेव गतिस्तेषां निराशी कर्मकारिणामिति च मोक्षध
र्मे। अज्ञानपूर्वादभ्यासात् ज्ञानमेव विशिष्यते। ज्ञानमात्रासद्भा
नं तथा च सामवेदे अनभिमानशाखायां। अधिकं केवलभ्यासा

श्रीराज

॥ ६०५

न तस्मात्सादृशात्त्रेण प्रीयते परमेश्वरः । तस्मिन् नृपसंन्ने सर्वस्य प्रीतिस्तु
भवति ध्रुवः । यद्यप्युक्तसनाधिभ्यस्तथापि गुणदोहिसः । मुक्तिदस्तुः
संवेकेनायक्तादिस्तुकश्चनेति । ममात्माभावमिष्ये तोयते ते परमा
त्मन इति च मोक्षधर्मेश्वरो वचनं ॥ धर्मनित्ये महाबद्धौ ब्रह्मण्ये स
त्यवादिनी । प्रप्रीते दानशीले च सदैव हि देव साम्ये हि मिति च । म
हतः परं तु ब्रह्मैव । तथा हि । भगवता स युक्ति क मभिहिते । वदती
ति चेन्न प्राज्ञो हि । न याणा मैव वैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । सादिता ।
मिति पुंल्लिगाच्चैतसिद्धिः । महतः परं त्वं त्वय्यक्त परस्य भवत्येवा । त
थाग्निवश्यशाखायां । अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवमिति । परो हि
देवः पुरुरूतो महत्तम इतीति । न चान्यत्तत्त्वरूपं भगवता निषि
ध्यं । भारतादौ साधितत्वात् । शरीररूपकविन्यस्तगृहीते रित्यादौ

गीता
॥ ६९५

रमेवमुक्तिर्भवति। भवति च ध्यानयुक्तात्। केवलस्यागस्तुतिरेव
 प्रपिभवति। यथानेनयुक्तो जेतानान्यथेत्कृतं। सर्वारंभपरित्या
 गीशुभाशुभपरित्यागीत्यादेः। सामान्यविशेषन्याख्यानन्याख्येय
 भावेनापुनरुक्तिः। हर्षादिभिर्युक्तैरुक्तैकांचित्कमपिभवती दा
 तियो न हृष्यति इत्यादि। उपचारपरिहाराथं पूर्वमाधिक्यशोप
 नायभक्त्यभ्यासः। ये तु सर्वकर्मणीत्यादेः प्रपञ्चएवः पिंडिष्ठलो
 पसंहरति। ये तु धर्म्यमृतमिति। धर्मो विष्णुस्ते द्विषयं धर्म्य
 मस्यादि। संसारनाशं चेति धर्म्यमृतमिति। अध्यास्तिस्यश्र
 भा मोक्षिक्यमुच्यते इति ध्यानध्यानं। तद्धानाः प्रदधानाः॥ ५
 श्रीमद्गीताकाव्येद्वादशोऽध्यायः॥ ५ पूर्वोक्तज्ञानहेतुसंज्ञ
 पुरुषान्पिंडीकृत्यविविच्यप्रदर्शयत्यनेनाध्यायेन। यद्विकारि

श्रीराम॥

॥ ६९५

इति नंत सहितं ततः। ध्यानं ततश्चापरोक्षं ततः शान्तिर्भवति विषयतीति।
ध्यानात्कर्मफलत्वाग्रति सास्तुतिः। अन्यथा कथं मसमर्थोसीत्य-
च्यते। तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति चोक्तं॥
ध्या सर्वाधिकं तौ न मुदाहरंति ध्यानाधिके ज्ञानमक्ती परात्मनूक-
र्मा फलभक्ता समथो विरागस्त्यागश्च न ज्ञानकला फलही इति
प्रतीयते काषायणशाखायां। वाक्यसाम्येऽपि असमर्थविषय-
त्वोक्तेस्तस्य यामावइतरत्र प्रतीयते। ध्यानादि प्राप्ति कारणा-
द्युपागस्तुतिर्युक्ता। केवलं ध्यानात्फलत्वाग्रयुक्तं ध्यानमधिकं
ध्यानफलत्वाग्रं वात्रोक्तः। अन्यथा कथं यागाद्यांतिरनंतरमि-
त्यच्यते। कथंच ध्यानादाधिक्यं। तथा च गोपवनशाखायां ध्या-
नात्तु केवलं चत्वाग्रयुक्तं तदधिकं भवेदिति। न हि त्यागमात्रानंत

गीता
॥ ६२ ॥

आष्य

संतर्भावात्। ज्ञानसाधनं प्रथमत उक्तं। बहुत्वासाधनाद्यपयोगास
भावः। यतश्चयदिति वक्तुं प्रकृतिविकारं पुरुषान्संस्पृष्ट्याह। गु
णाः सत्त्वादयः तेषामत्यंत्यो विशेषो लयात्। सर्ग इति विकारोः पृ
थगुक्ताः कार्यकार्यगुणास्ति स्यः यतः स्वल्पोद्भवो जनाविति मा
धुषदसशाखायां कार्यशरीरशरीरं कार्यमुच्यते इत्यभिधानं
। कारणानीन्द्रियाणि भोगो नुभवः। सहिचिद्रूपत्वाद्नुभवमिति
प्रकृतिश्च जडत्वात्सरिणामिनी। कार्यकारणकर्तृत्वकारणं प्र
कृतिं विदुः। प्रोक्तत्वे सर्वदुःखानां पुरुषं प्रवृत्तेः परमिति भाग
वत्। यतश्चयदित्याह। उपद्रष्टेति। अनुमंता। अन्यत्तु विशे
षतो निरूपकः। पुरुषः सखदुःखानामिति। जीव उक्तः। पुरुष प्रवृ
त्तिर्नेति। जीवेश्वरो स हैवोच्येव। अन्यत्र महावाक्यस्य विरोधः। उक्तं

श्रीराम
॥ ६२ ॥

श्रीता

॥६३॥

जनमेजयउवाच।

पाष्य

स्तत्रैवार्हनेतदिरुधावाचोनेतदिरुधा युक्तय इतिह प्रजापतिस्वाचेति
। तदिरुधं च जीवस्य साम्यं । आभास एव चेति चोक्तं । बहवः पुरुषा ब्रह्म
नुतो ह्येक एव तु । को ह्यत्र पुरुषश्चेष्टा भवान्यक्तमहंति । वैशंपाय
न उवाच । नेतदिष्टंति पुरुषमेकं कुरुकुलो दहो बहनां पुरुषाणां य
थैका योनिः सृज्यते । तथा त्वं पुरुषं विश्वमारभ्यास्फर्मिणेणाधिभूमि
तिमोक्षधर्मे । न चेतत्सर्वस्वमेद्रजालवत् । वेधस्योच्चनस्वप्नादिवत् ।
इतिमगवदचनं । न च स्वप्नवदेव एकजीवकल्पितत्वेमानं पश्यात् । विप
र्ययेमाचोक्ताद्वितीये । उक्तं चायास्यशाखायाः । स्वप्नाहवाजयंचचल
त्वान्न च स्वप्नो न हि विचेद एतत्तद्वतीति नायं दोषः । न हीश्वरस्य जीवैक्य
मुच्यते । जीवस्य हीश्वरेक्यमिति ध्येयं । तदपि न निरुपाधिर्न । अतो
न तस्मिन् विबले विरोधेक्यं । तथा च माधुच्छदसम्प्रकृतिः । ऐक्यं वा
पि प्रतिबिंबेन विष्णोर्जीवस्येतद्वषयो ब्रह्मतीति । अहं ग्रहोपासन

हि

श्रीराम
६३॥

मि

हि महातास्यं। तथाहि। सौकरायणश्रुतिः। अवाच्योत्कर्षमहत्वा सर्वे वा
चो सर्वे न्यायानां च महतः परत्वं विष्णोरनंतस्य परात्परस्य तच्चापि हि स्ये
वानचात्रशंका। अतो विरुद्धं तु यदत्र मानं तदसंज्ञादावथवापि यु
क्तिः। न तत्प्रमाणं क्व यो वदंति। न वापि युक्तिर्न नूतिरिति हि द्विष्टिरिति।
अतो युक्तिरपि स्ये तदपलापो युक्तः। अतो यथायुक्त्या विद्यमानत्वादि
कल्पयंति। साप्यामास रूपेति स देवमाहास्यं वेदैरुच्यते इति सिध्य
ति। अवाच्यं च तास्यं तत्रास्ति। उक्तं च तत्रैव। अवाच्यं तत्परत्वं च स
त्यमहत्वाप्येकत्वात्तु तयो रनंत इति। स्यामत्वाद्यभिधानाच्च। युक्तं पूरु
षमतिकल्पितयुक्त्यादेरभासत्वं। अज्ञानसंभवात्। न तु स्वतः प्रमा
णस्य वेदस्याभासत्वं प्रदर्शनि च संभवत्येव। पुंसा बहूनामप्यज्ञाना
त्। तर्हि अस्मद न धी तश्च त्यादौ विपर्ययोपि स्यादि तिनवाच्यं। यत

अ

अहं ३४ प्रातिविंबेन सोस्मीभृत्यश्चेति

ला

व फलाधिक्यमाग्निवेश्यप्रतिसिद्धं। महोपासकेन स्यात्साम्यमभ्याशो ह वा अ
श्रुतेनात्र शंकेति। तदीयो ह मिति ज्ञाने महं गृह इतीरित इति च वामने, त
द्वशां तु सोस्मीति भृत्येरेव न तु स्यत इति च। प्रातिविंबेन सोस्मीक्षितेवं
ह्युपास्यः परमः पुमान्स इति प्रातिविंबेन सा साम्यमेव। सार्वभौमवेदोक्त
मगद्यस्वरूपज्ञानेन। कर्मिणामपि श्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वा दृष्टिः। प्रावकाणां
अज्ञात्वा ध्यात्वा ध्यात्वा सा रव्यानां च ध्यात्वा। तथा च गोपवनश्रुतिः। कर्म
कृत्वा पितृभूत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वा नु पश्यति। आनकोपितथा ज्ञात्वा ध्यात्वा ज्ञा
न्यापि पश्यति। अन्यथा तस्य दृष्टिर्हि कथंचिन्नो फलायते इति अन्य इत्य
शक्तानां मुपायं दर्शयति। पुनश्च प्रवृत्तिपुरुषेश्वरस्वरूपा साम्यापि दर्श
यितुमाह। यावदित्यादिना। आत्मानं नानु कर्तारं पश्यति। स पश्यति। एक
स्य मे कस्मिन्नेव विष्णो स्थितं। तत एव च विष्णो विस्तारं न न व्यपादित
स्येत्याह। अनादितादिति। सादिहि प्रायो व्याप्ती गुणादिकं न न करोतीत्या

न नो। तथा ह्युपास्य शारंगस्यो भृत्यश्चेति

गीता
७६४५

न
 दर्थ उक्तः। पुरस्तात्। न लौकिक क्रियादिस्तस्यैत्यादिवदिति। भूतेभ्यः प्र
 कृतेश्च मोक्षसाधनममानित्वादिकं॥ ॥ श्रीमद्गीताभाष्यत्रयोदशो
 ध्यायः॥ साधनं प्राधान्येनोत्तराध्यायेवेति। महद्ब्रह्मप्रकृतिः सा च
 श्रीमद्दुर्गेतिमिना। उमासरस्वत्याद्यास्ततदंशयुक्ताः। अन्यजीवाः। त
 था च कोषायणप्रकृतिः। श्रीमद्गामहतीति नृमाया सा लौकिकसंस्तुतिर्जग
 त्तावंधिका च। उमावागाद्या अन्यजीवोस्तदंशास्तदात्मना सर्ववेदेषुगी
 ता इति। मम योनिः गर्भाधानार्थो निर्नुमातानां स्फुरोपात्। तथा हि सा
 मवेदेशार्क राक्ष्मणो। विष्णो यो निर्गर्भसंधारणार्था सा या - सर्वदेभ्यै
 र्विहीना। तथा त्मानंदः खिन्नमोहनाथप्रदर्शयंतिसाहविष्णुना सह ति
 । अतो सीतादः स्वादिकं सर्वमृषाप्रदर्शनमेव। तथा च कूर्मपुराणे। न
 चेयं भूः। तथा च लोकरायणप्रकृतेति। अन्याभिरुच्येतस्य कस्याभूताव
 मा सा हि भूते कयो निरिति। अवापस्वघयादास्य जगतां प्रपितामहीति

महा

श्रीराम॥
७६४५

सात्विकः पुरुष व्याघ्रो भवे न्नोऽस्यार्थनिश्चित इति । तत्त्ववार्थ उक्तः पुरस्तात् । ब्रह्मवत्स
 रूतिवद्गवस्त्रियत्वं । ब्रह्मभूयः न तु तावत्त्रियत्वं किं तु प्रियत्वमात्रं । बधो वोपितुमु
 क्तो वा नरमावस्त्रियो हरेरिति पात्रे । भूयायेभावाया ब्रह्मणः मायायाः ॥ ॥ चतुर्द
 शोऽध्यायः ॥ ॥ संसारस्वरूपतदस्योपायविज्ञानान्यस्मिन्नेध्याये दर्शयति ॥
 उर्ध्वो विष्णुः । उर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमतमस्मिद् विण्मूँसुवर्चसमिति हिम्र
 तिः । उर्ध्वतमः सर्वतः । अधो निरुपं । शाखाभूतानि । श्वोपेक्रे प्रकारेण नतिहेतो
 त्यश्चयः । तथापि न प्रवाहव्ययः । पूर्वब्रह्मकाले यथा स्थितिस्तथा सर्वत्रापीत्यव्यय
 त्वं । फलकारणत्वात् । दसापत्रत्वं । न हि कदाचिदपि अजाते पणे फलोत्पत्तिः । अ
 व्यक्तेऽपि सूक्ष्मरूपेण संति शरीरादौ च । मूलानीत्यधश्चोर्ध्वं च प्रसृताः गुणैः सत्त्वा
 दिभिः । प्रतीतिमात्रेण सुखत्वात्प्रवालाः विषयाः । मूलानि श्वगवद्रूपादीनि । भगवो
 नपि नृमनुबन्धेन फलं ददाति । तथा च भालुवेयशाखाया । ब्रह्म वा अस्य पृथग् मू
 लं प्रवृत्तिः । समूलसत्त्वादयोर्वाचीन मूलं भूतानि शाखा च दं । संपन्नाणि देवच

श्रीराम

॥ ६५५ ॥

अनभिच्छान्तिः। मत्स्यपुराणे तमपि स्वेष्टे येव। महद्दुःखशब्दान्यापि प्रकृतिरेव। महती ब्रह्म
णी देतु प्रकृतिश्च महेश्वर इति तत्रैव। बंधप्रकारं दर्शयति साधनानुष्ठानाय। सत्त्वमित्या
दिना। तस्मात्संगयोः समुद्भवः। तयोः कारणे। अज्ञानं जायते यतस्तद्ज्ञानं ज्ञं। प्रमादमोहो
तमस इति वाक्यशेषात्। रजसस्तु फले दुःखमिति। अल्पसुखं दुःखं। तथा हि। शार्करो
क्षशाखयो। रजसोद्ये बुजोयते मानियासुरेव दुःखं तस्मात्तानुसुरिरेवो दुःखिन इत्याचक्ष
त इति। अन्यथा दुःखस्यातिक्लिष्टत्वात् तमोधिकत्वं रजसो न स्यात्। परिणामिकतीरं।
गुणैश्चो न्येन पश्यति। अन्यथा यदा पश्यः पश्यते रूग्मवर्णक-तीरे मीशं पुरुषं ब्रह्मयो
निमिति श्रुतिविरोधः। नाहं कर्तानकर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रसुरिति मोक्षधर्मे प्रा
यो न देहि न को हसति। तथा हि सामवेदे भालुवे यशाखयो। रजस्तमः सत्त्वगुणान्मरुता
म्रायो न च देहि न को हसति। तथापि सत्त्वमसत्त्वगुणं च को हसति प्रविष्टं सत्
मश्रुजाहोस इति। न देवा नृषयश्चैव सत्त्वस्या नृपसत्त्वम। नीनाः सत्त्वेन सत्त्वमे
षततो वैकारिका मताः। नथं वैकारिको गच्छेत्पुरुषं पुरुषोत्तममिति मोक्षधर्मे॥

रीरमाप्नोति उक्तामतिच जीवः तदेव रणतानि गृहीत्वा संयाति । यत्र यत्रैव संयुक्तो धाता
 गर्भं पुनः पुनः । तत्र तत्रैव संयुक्तो नयत्र स्वयमिच्छतीति हि मोक्षधर्मः । भावाभावाव
 पि ज्ञानं नृगरीयो । जानामि श्रेयो न च तत्करोमि । आशासुहृन्म्यासुहृत्सु कुर्वन् यथानि
 युक्तो स्मिन् तथा ब्रह्मीति च । हत्वा जित्वा च मघव नृयः कश्चिन्ने सुखं पायते । अकृती तेव
 भवति कृती तेव करोति तदिति च । तद्यथा हानः सुसमाहितमसृज्य या देव मे वा
 चं शरीरं आत्मा प्राप्तेनात्मनान्वा रूढः ससृज । यातीति चेच्छ्रुतिः । वाङ्मनसि संप
 द्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यो देवतायामिति च । गंधानि वस्त्रस्माणि
 । भोगोऽस्यापि हि साधितः पुरस्तात् । इन्द्रियद्वारापि स भुंक्ते । तद्यद्देवतायां गोयंति
 एतद्गायंतीति चेच्छ्रुतिः । गुणान्वितमेव भुंक्ते । न ह वै देवान्पापं गच्छतीति श्रुतिः
 तर्हि किमिति न दृश्यत इत्यत आह । उक्तामंतमित्यादिना । गां भूमिं । यतं ते जीनं
 प्राप्य । अस्तत्तात्मानः । अशुद्धबुद्धयः । पूर्वोक्तमेव ज्ञानं प्रपन्नयति । यदादित्यग
 तमित्यादिना । गां भूमिं । वेदानि र्जयात्मिका भीमांसा वेदांतः । तथा च सामवेदं प्राची
 नशालु श्रुतिः ॥६६॥

तीर्थवश्वशाखाः वज्रेभ्यो हि फलं जायते। मात्राः शिफाः मुक्तिः फलममुक्तिः फलं मोक्षो
रसोऽमोक्षारसः अव्यक्ते च शाखाव्यक्ते च शाखान्यक्ते च मूलमव्यक्ते च मूलं। एषां च
योगुणालो लपत्रो न स्पीयते न स्पीयते न पेषवद्वा च नान्यथा जायते नान्यथा जाय
त इति। यथा स्थितस्तथानो पलभ्यते। अंतादिर्विष्णुः। त्वमादिरंतो जगतोऽस्य म
ध्यमिति भागवते। अनाद्यनंतपरं अनदेवानं क्रूरं यो विदरिति मोक्षधर्मः। अ
संगशस्त्रेण संगराहित्यसहिते न ज्ञानेन। ज्ञानासि नोपासनायां सितेनेति भागवते
छेदश्च विमर्श एव। ततश्च तस्यैवा बंधकं भवति। तथा हि मूलस्य ब्रह्म प्रतीयते।
तच्चोक्तं तच्छ्रुता वैव। विमर्शोऽस्य छेदस्तेन बंधाति बंधाति चान्यामिति। तदर्थ
च तमेव प्रपद्ये। प्रपद्येव। तच्चोक्तं तत्रैव। तं वै प्रपद्येत यं वै प्रपद्यन् शोचति न हृष्यति
न जायते न म्रियते तद्रूपं मूलं तच्छिस्तरिति। नारायणेन दृष्टश्च प्रतिबुद्धो भवेत्सुमा
निति मोक्षधर्मः। छेदोपायो चाकोष्ठितः। न च भगवतो न्यः शरण्योऽस्ति। साधनो
तरमाह। निमनेति। स्वरूपं कथयति। न तदित्यादिना। कर्षतीत्युक्त्या जीवस्य स्था
तं च प्रतीतं तं निवारयति। शरीरमित्यादिना। यद्यदाश

गीता

॥६७॥

प्राप्य

देवीसंपदमिजातः प्रतिजातः जगतः सत्यं प्रतिष्ठा ईश्वरस्य। विष्णुस्तदे
वरीत्येनेत्याहुः तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वे सत्यं तेषामेष
सत्यमिति श्रुतिः। देवावब्रह्मणोरूपे मूर्ते चामूर्ते च स्थितं चास्थितं
च सच्चत्यच्चेति। तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति। एष ह्येतसाभयति
पाययति चेति। प्राचीनशालश्रुतिः। परस्परसंभवाद्युक्तः। अनाद्व
वंतिभूतानि। त्यादिना। दुः पुरोहितामः। पाताल इवदः पुरोमाहि कु
शयते सेदेति मोक्षधर्मो। मामोत्तम परदेहेष्टिति। न कस्यचिद्विष्णुः का
रयिता यदि स्यान्मामिदानीं कारयत्वित्यादि। ईश्वरो यदि सर्वकारकः
कारयितुमामद्येति वादिनं ब्रूयात्सदाध्यायास्यसीतीति सामवेदे
यास्तु श्रुतिः॥ ॥ षोडशोऽध्यायः॥ ॥ गुणमद्वान्प्रपंचयत्यनेनाध्यायेन
। शास्त्रविधिमुस्तज्याज्ञातेव। वेदः कस्माधिगतव्यः सरहस्येति जन्मेति॥

श्रीराध॥

॥६७॥

सवेदांतकसकाळकसद्येवयुक्तिसूत्रकसकाळकदिति। ह्यरभृतानि
ब्रह्मादीनि। कूटस्थाप्रकृतिः। तथाचेशार्कराक्षप्रकृतिः। प्रजापतिप्रमुखाः
सर्वजीवाः क्षरोक्षरः। पुरुषोवैप्रधानंतदत्तमचान्यमुदाहरंति। जा
लजालं मातरिष्वानमेकमिति॥ ॥ श्रीमद्गीताभाष्यपंचदशोऽध्यायः
॥ ॥ पुमर्थसाधनविरोधीन्यनेनाध्यायेन दर्शयति। तपोब्रह्मचर्या
दिः। ब्रह्मचर्यादिकंतपउच्यते इत्यभिधानात्। पेशुनं। परोपदेवनि
मित्तदोषाणां राजादेः कथनं। परोपद्रवहेतूनां दोषाणां पेशुनं वचः॥
राजादेस्तुमदाद्गीतेरदृष्टिर्दप्यउच्यत इत्यभिधानात्। लौल्यं रागः
। रागोलौल्यं तथा सक्तिरित्यभिधानात्। अयापलं स्तेर्यं। चपलश्च
चलस्थिर इत्यभिधानात्। क्षमातुको धाभावेन महापकृत्तूरनप
कृतिः॥ अक्रोधो दोषलघुत्रोः क्षमावान् स निगद्यत इत्यभिधानात्

र्या अक्रूरः सौम्य उच्यते इत्यभिधानं। मौनं मननशीलत्वं। बाल्यं च पांडित्यं
 च निर्विघ्नं यथमुनिरिति श्रुतिः। एतेन हीदं सर्वं मतं। यस्मै न हीदं सर्वं मतं
 तस्मान्मुनिस्तस्मान्मुनिरित्याचक्षते इति हि मातृवेयश्रुतिः। कथं च
 यथा मौनं संतपः स्यात्। पुनश्च कर्मदोति कर्तव्यता विधानार्थं अर्थ
 वारमाह। ॐ तत्सद्दितो देना। परस्य ब्रह्मणो येतानि नामानि। ॐ तं
 जगद्यत्र स्वयं च पूर्णं वेदोक्तं रूपो नु यचारते श्व। सर्वैः श्रुमेश्वाभियुतो
 न चान्यैरोतत्सदितो नमतो वदेत्। तृतीति श्रुत्वे दमिव लेषु। द्वितीयपास्त
 र्ब्रह्मार्थः। स देवसौम्येदमुग्र आसीदिति चो ॐ मिलि ब्रह्मेति। न तेन ब्र
 ह्मणा आत्मपूजार्थं वेदविधिव्यजनमात्मका पुरस्तात्। तत्कलमेस्या
 दिति। अनमिसं सद्रो वशब्देन प्रजननं सूचितं। ॐ मित्यनुक्ता अ
 नमिसंधाय फलं यत्तदानतप आदिकृता मतिप्रीतेर्नाम साम्यात्। (ब्र० श्रीराम ॥
 धाय २

नेति। विधिरुसृष्टेहितैः। यवैवेदं न पठेति न चार्थवेदोऽस्मांस्तान्विद्विद्या न
 नबुद्धीनिति च माधुष्यं दसश्रुतिः। अन्यथा तामसा इत्येवोच्येत न तं विभ
 ज्य। यदि सात्विकास्तर्हि नोऽस्तेष्टशास्त्राः। न हि वेदविरुद्धो धर्मः। वेदोऽस्ति
 लो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदामिति स्मृतिः। वेदप्रणिहितो धर्मोऽय
 धर्मस्तद्विपर्यय इति च भावते। अतो विभज्याह। त्रिविधेत्यादिना। स
 त्वानुरूपानि चित्तानुरूपा। यो यश्च दुःसखसः। सात्विकश्रद्धः सात्विक
 त्यादि विभज्याह। यजंते इत्यादिना। भगवत्कृशिनं अल्पत्वदृष्टिरेवो यो
 वैमुखां सं परमं पुमासं नैवं दृष्टा कर्शकः सोऽतिपापीति ह्यानमिम्लानश्रु
 तिः। आसुरो निश्चयो येषां वेष्मासुरनिश्चयाः। देवास्तु सात्विकाः प्रोक्ताः
 देवाराजसतामसाः। इत्याग्निवेश्यश्रुतिः। प्रीतिरानंत रिका। हृद्यत्वं
 दर्शने स्थिराश्च न च देवैव पक्षा भवन्ति। तथा ह्याज्यादयः सोम्यत्वमक्रौ

ते

६४ सात्विकश्रद्धः सात्विकइत्यादि।

गीता-

॥ ६६ ॥

अथ

चाह। निश्चयमित्यादिना। यत्तु भेद उक्तो द्रव्ययत्ता इत्यादिना। दाने तु
भयदानं मतं भवति। एतेषां मध्ये यत्किंचिद्यत्तादिकं कर्तव्यमेव
त्यर्थः। अन्यथा ब्रह्मचोरी गृहस्थो वा नीनप्रस्थो यतिस्तथा। यदी
दे-मोक्षमास्यात् मुक्तमाश्रममाश्रयेदित्यादिव्यासस्मृत्यादिवि
रोधः। ज्ञानयज्ञविद्याः भयदानब्रह्मचर्यादितपसा हि ते। अतोय
द्वचो न्यथा प्रतीयते। अधिकारभेदेन लघोज्यं। अन्यथेतरे
षां गत्यभावात्। अन्यस्यागार्थेन तु युक्त इत्याह। नहीति। त्यागं
स्तोति। अविष्टमिति। पुनः संन्यासं प्रपंचयितुं कर्माण्याह। पं
चेत्यादिना। सारम्यवृत्तौ ते ज्ञानसिद्धांते। अधिष्ठानं देहादि
कर्तृविष्णुः। सहिसर्वकर्तृकृतं। जीवस्य चाकर्तृत्वे प्रमाण
मुक्तं। करणमिन्द्रियादिचेष्टाः। क्रियाः हस्तादिक्रियामिहिहो

॥ श्रीराम ॥

॥ ६६ ॥

हेव निष्पादितं भवतीत्याशयः । तथा च नृग्वेदखिलेषु । ॐ यज्ञाद्य
निष्फलं कर्म तस्यात् । सदेतदर्थं कर्म वेदंति देवाः । तद्देवानो स
न्निधेर्ब्रह्म प्रीती तेस्तद्रूपत्वाज्जानितं ब्रह्म तस्येति ॥ ॥ श्रीमद्गो
तासाय्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ ॥ श्रीबादरायणाय नमः ॥ पूर्वोक्तं
साधनं सर्वसिद्धिप्रदं संहारत्वेन नाध्यायेन । फलं निश्चयं ॐ क
रणेन ना । काम्यकर्मन्यासः सन्यासः । त्यागस्तु फलत्याग एव । त
था हि प्राचीनशालाश्रुतिः । अनिच्छया कर्मणा वापि काम्यन्यासो
न्यासः । फलत्यागस्तु त्याग इति मनीषिण इति विशेषणत्वात् । पूर्व
पक्षोऽपि ग्राह्य एव । फलत्यागेन त्यागो विवक्षितो यज्ञादेस्तस्यै
यस्तु कर्म फलत्यागीति वक्ष्यति । अत एव कर्वायं पक्षस्तत्र कारं

गीता

॥७०॥

भाष्य

णसंग्रहः॥ अकर्तृत्वेपिविधिदारेमीश्वरप्रसादादिद्येऽप्येतत्कार
णैः कर्मद्वारापुरुषार्थमिवतीति॥ ईश्वराधीनत्वेपिविधिवशाएव
नियतस्तेनैव॥ यदि चेच्छादिजायते तर्हि कारितमीश्वरेण फलं
चनियतां वस्तुतो कर्तृत्वेपि अभिमानिकं कर्तृत्वं तस्यैव स्वातंत्र्यं
च जडमपेक्ष्यति न प्रवृत्तविधिनेत्यर्थं स्वैवं चेत्तदनुभवोक्तप्रमाण
सिद्धमिति न एवमप्रमाणमुच्यते॥ पुनः साधनप्रत्ययायगुणभेदा
नाह॥ तानमित्यादिना॥ गुणसंख्याने गुणगणनप्रकरणे॥ एकं भावं
विष्णुं॥ परकृतं दोषं॥ दीर्घकालं कृतमप्यनुचितं यः सूचयति स दी
र्घस्त्री॥ परेण यः कृतो दोषः दीर्घकालकृतोपि वा॥ येस्तस्य सूच
को दोषो दीर्घस्त्री स उच्यते॥ इत्यभिधानात्॥ यथार्थत्वनियमाभा
वो राजस्यः॥ अन्यथा तामस्यामेदाभावात्॥ नैकर्म्यसिद्धिर्नैकर्म्यं श्रीराम॥

॥७०॥

मादिकर्माणि जायन्ते। ध्यानादेरपि मानसी चेष्टा कारणं। सर्वत
नी चेष्टापि संस्कारकारणत्वेन भवति। देवमदृष्टं। तथा चोया
स्य श्रुतिः। देवो ब्रह्माद्येन्द्रियाद्याः क्रियाश्च तथा दृष्टं पंचमं कर्म
हत्विति। केवलं निष्क्रियं। एतं केवलमात्मानं निष्क्रियत्वाद्ददति
हीति। तत्रैव तज्ज्ञानं स्तोति। यस्य वि। यस्वी षड्ध्यते स इव हं
त्वं कारीश्च। एवं तर्हि न पुरुषमपेक्ष्य विधिः। अकर्तृकत्वादित्य
त आह। ज्ञानमिति। त्रिविधा कर्म बोद्धव्यं। एत त्रिविधमपेक्ष्य
कर्मविधिरिति त्रिविधमुच्यते। कारणानि संक्षिप्याह। कार
णमिति। कर्मसंग्रहः। कर्मकारणसंक्षेपः। अधिष्ठातादिकरण
एवं तर्ह्येतत्। तथा ह्येवेदरिव लेख। ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानिनश्चापेक्ष्य वि
धिरुच्यते। कारणं चैव कर्ता च कर्मकार

गीता भाष्य

नोपाये

संपूर्ण

॥७१॥

फलयोगसिद्धिं। यथायेनसिद्धिंप्राप्तोब्रह्माप्नोति तथानिवोधय। यासि
द्विज्ञानस्यपरानिष्ठाब्रह्मभूयायकल्पते। ब्रह्मणिष्ठानोब्रह्मभूय। ब्रः
ह्मणिस्थितिः। सर्वदातन्मनस्कतेत्यर्थः। पुनरतंरंगसाधनान्यत्कोप
संहरति। सर्वकर्मस्यदिना। परोक्षवचनंतुद्रोणंप्रतिष्ठीमवर्चनेवत्
धर्मसागः। फलसागः। कथमन्यथायुधविधिः। कर्मफलसागीस
त्यागीत्यभिधीयतइतिचोक्तं॥ पूर्णाक्षेपमहोविष्णोर्गीतामाश्रित्यल
शतः। निरूपणंकृतंतेनप्रीयतांमैस्सदाविभुः॥१॥ ॥इतिश्रीमदानं
दतीर्थभगवत्सादाचार्यविरचितेश्रीमद्गीताभाष्येअष्टादशोऽध्या
यः॥ ॥गुर्वेतर्गतभारतीशप्राणांतर्गतश्रीमद्वादरायणसंस्थायन
मइति

श्रीराम॥
॥७१॥

५

॥ श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्य ॥
॥ र्चनिर्मितंगीताभाष्यसमाप्तं ॥ ५

2061